

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра практичної психології

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У МАЙБУТНІХ
ПСИХОЛОГІВ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Наталії ДЖУРІЧ

4 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук

Петро КОЗИРА

Рецензент:

кандидат психологічних наук, доцент

Ольга УГРИН

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« ____ » _____ 2023 р., протокол № ____

Т.в.о. завідувача кафедри практичної психології

доктор психологічних наук, доцент

_____ **Євген КАРПЕНКО**

Львів

2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ	7
1.1. Поняття та основи свідомості особистості.....	7
1.2. Особливості прояву професійної рефлексії, як компонента становлення особистості.....	14
1.3. Характеристика професійної рефлексії у майбутніх психологів.....	25
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ВІДПОВІДНО ДО УМОВ СУЧАСНОСТІ	32
2.1. Характеристика групи досліджуваних та методик дослідження.....	32
2.2. Аналіз отриманих результатів.....	36
2.3. Кореляційний аналіз даних.....	40
2.4. Порівняльний аналіз даних.....	45
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	55
ДОДАТКИ	62

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку нашої держави відбувається стрімке перетворення соціального, економічного та духовного життя. У зв'язку з цим завданням часу є створення умов для максимального розкриття потенціалу кожної людини, підготовка до постійного саморозвитку, самовизначення та самореалізації, сприяння її становленню та розвитку як ефективного професіонала.

Постійно підвищуються вимоги до рівня професіоналізму фахівців та їхньої готовності до виконання інноваційних завдань. Зважаючи на викладене актуальним завданням вищої школи в умовах соціальних змін є переосмислення концептуальних наукових положень професійної підготовки майбутніх психологів. Адже в ситуації складних запитів сьогодні їхня професійна підготовка має бути спрямована передусім на забезпечення здатності до самоосвіти, активної, якісної та творчої реалізації професійних функцій. Задля цього необхідне навчання студентської молоді адекватним засобам самовираження, саморозвитку, протидії професійним деформаціям, що, своєю чергою, актуалізує проблему формування професійної рефлексії особистості майбутніх психологів у процесі їхньої професійної діяльності. навчання.

Актуальність дослідження полягає у тому, що особистістю в психології називається соціально-психологічна властивість людини, яка формується і розвивається в процесі життя в міру освоєння всіляких видів діяльності та спілкування в суспільстві та функціонування професійної рефлексії, яка складає основу оцінювання різних сторін власного «Я» особистості. Реформування системи освіти трансформувало ставлення до психологічних професій і в цілому до психологічної спільноти. Поширення включення психологів до різних сфер діяльності у якості окремих фахівців, в складі служб професійних організацій сприяє усвідомленню студентами психологами значущості обраної професійної діяльності і, відповідно, зміні

вимог, що висуваються до фахівця, до рівня його підготовки за Європейськими стандартами освіти.

В умовах сучасності існують різні системи підготовки фахівців психологів, набуття ними професійної майстерності та компетентності: від базової освіти до короткострокових спеціалізаційних курсів. Актуальним в процесі професійної підготовки, крім ознайомлення з теоретичними основами професії, стає формування особистості як професіонала, що видається можливим тільки з урахуванням особистісних якостей і спроможностей студента, які слугують підґрунтям розвитку його професійної рефлексії.

Особистість існує в середовищі різноманітних характерних для суспільства соціальних стосунків. Маючи свідомість, людина орієнтується в складній системі взаємовідносин, вступає у взаємодію, усвідомлює себе, порівнює себе з іншими, переживає успіхи та невдачі. Мотиваційна функція діяльності і сприймання реалізується у формі спонукання, потягу, бажання, спрямованості завдяки таким компонентам особистості, як потреба, мотиви, інтереси.

В структуру системи уявлень про себе входить знання про свої, зокрема професійно-цінні, якості, здібності, темперамент, характер, інтереси та потреби, переконання. При цьому людина має уявлення про те, якою вона була раніше, якою є зараз, якою бачить себе в майбутньому. У процесі набуття досвіду уявлення про себе поповнюються, уточнюються, перебудовуються. Вони є основою самоконтролю, саморегуляції поведінки, самовиховання, планування діяльності з урахуванням його особливостей.

Проблемні питання та особливості професійної рефлексії у майбутніх психологів вивчали та досліджували провідні дослідники, психологи, науковці та соціологи, серед яких варто виділити праці В. Знакова, Н. Гуткіної, В. Шапарь, Т. Болдінова, А. Карпова, А. Реан, Н. Бордовської, С. Розум, А. Меграбян, Т. Шевченко, Н. Пов'якель, Б. Вульфів, Е. Зеєр, М. Савчинта багато інших.

Головна мета даної роботи – теоретично визначити та практично дослідити особливості професійної рефлексії у майбутніх психологів відповідно до умов сучасності.

Відповідно до поставленої мети роботи, виникає необхідність вирішення наступних **завдань**:

1. Визначити та охарактеризувати поняття та основи свідомості особистості.
2. Дослідити особливості прояву професійної рефлексії, як компонента становлення особистості.
3. Встановити характеристику професійної рефлексії у майбутніх психологів.
4. Визначити методи та хід проведення дослідження професійної рефлексії у майбутніх психологів.
5. Проаналізувати отримані показники становлення професійної рефлексії у майбутніх психологів.
6. Розробити рекомендації по розвитку професійної рефлексії у майбутніх психологів.

Об'єкт дослідження – професійна рефлексія.

Предмет дослідження – особливості розвитку професійної рефлексії у майбутніх психологів.

Наукова новизна даної роботи полягає у тому, що вперше комплексно визначено теоретичні основи, характеристики та практично проаналізовано особливості професійної рефлексії у майбутніх психологів відповідно до умов сучасності.

Методи дослідження: аналіз, систематизація та узагальнення наукової філософської та психолого-педагогічної літератури, психологічне тестування, систематизація та узагальнення якісних та кількісних даних дослідження; спостереження.

Структура роботи містить у собі вступну частину, головні два головні розділи та підрозділи до них, висновки, список використаних джерел та додатки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття та основи свідомості особистості

Однією з істотних тенденцій розвитку особистості в сучасних умовах стає розширення та, відповідно, більша диференціація внутрішнього контролю найрізноманітніших форм її поведінки. Розвиток внутрішнього контролю, удосконалювання саморегулювання діяльності і поведінки пов'язані з поглибленням уваги особистості до свого внутрішнього світу, з її самовихованням. У комплексі проблем внутрішньої активності особистості істотна роль належить проблемам самосвідомості й саморегулювання поведінки, їхніх джерел, генезису, питанням самовиховання, увага до яких в науці помітно підсилюється в останні роки. Специфіка самого феномена самосвідомості робить і проблему самосвідомості більше психологічною за своїм змістом, ніж проблема свідомості. Але проте вона так само, як і проблема свідомості, є комплексною: отут «стикуються» інтереси таких наук, як філософія, соціологія, психологія.

Психологічний аспект дослідження проблеми самосвідомості, нерозривно пов'язаний з філософським аспектом, припускає розкриття специфіки самосвідомості як особливого процесу людської психіки, спрямованої на саморегулювання особистістю своїх дій в сфері поведінки й діяльності на основі самопізнання і емоційно-ціннісного відношення до себе [8, с.48].

Дослідження самосвідомості як психічного процесу не робить його аналогічним з іншими ж психічними процесами – сприйняттям, мисленням, пам'яттю й іншими, хоча воно може існувати тільки на їх основі і проявлятися через них.

Варто встановити, що психологічний «механізм» самосвідомості має інтегративну природу. У кожний акт самосвідомості утягуються не лише окремі психічні процеси в різній їхній комбінації, але також і вся особистість у цілому – система її психологічних властивостей, особливості мотивації, набутий досвід на різних рівнях узагальнення, нарешті, емоційний стан особистості на даний момент. У психічному житті особистості, у її структурі самосвідомість поряд зі свідомістю є як би центральним утворюючим. Це – необхідна умова цілісності й наступності формування внутрішнього світу особистості.

Досліджено, що на приклад чоловіки й жінки можуть «населити» досить різні соціальні світи в рамках суспільства. Якщо й чоловік, і жінки виконують функцію значимих інших у процесі первинної соціалізації, вони передають ці реальності, що розрізняються, дитині. Саме по собі це не створює загрози неуспішної соціалізації. Чоловіча й жіноча версії реальності є соціально визнаними, і це визнання також передається в первинній соціалізації. Для хлопчика визначеним є панування чоловічої версії, для дівчинки – жіночої. Дитина довідується про версії, що належить іншій статі, наскільки вона була опосередкована для неї значимими іншими протилежної статі, але вона не стане ототожнювати її зі своєю версією. Навіть мінімальний розподіл знання припускає специфічну юрисдикцію для різних версій загальної реальності. І наведеному вище випадку жіноча версія соціально визначена так, що вона не має юрисдикції для дитини чоловічої статі. В нормальному випадку таке визначення «відповідного місця» реальності іншої статі інтерналізується дитиною, яка відповідно ідентифікує себе із приписаною їй реальністю.

Однак доцільно встановити, що «анормальність» стає біографічною можливістю, якщо між дефініціями реальності існує якась конкуренція, що робить можливим вибір між ними. За різноманітними біографічними причинами дитина чоловічої статі може зробити «помилковий вибір». Наприклад, дитина чоловічої статі може інтерналізувати «не відповідні»

елементи жіночого світу, оскільки її батько був відсутній у вирішальний період первинної соціалізації, і він направлявся винятково своєю матір'ю й трьома старшими сестрами. Вони могли спрямувати «відповідні» визначення-юрисдикції, так що маленький хлопчик знає, що йому не належить жити в жіночому світі. Але він тим не менше може з ним ідентифікуватись. Його виникла в результаті цього «жіночність» може бути як «видимою», так і «невидимою». У кожному разі між соціально запропонованою ідентичністю і його суб'єктивно реальною ідентичністю буде асиметрія [7, с.52].

Доцільно встановити, що суспільство володіє терапевтичними механізмами для турботи про такі «анормальні» випадки. Немає сенсу повторювати тут сказане вище про терапію, підкреслимо лише що нестаток у терапевтичних механізмах збільшується пропорційно структурно заданому потенціалу неуспішній соціалізації. Що обговорювалось вище найменш успішно соціалізовані діти будуть впливати на тих, хто «неправильний». Поки немає фундаментального конфлікту між опосередкованими дефініціями реальності, поки є лише розходження між версіями тієї ж самої реальності, високі шанси для успішної терапії.

Визначено, що неуспішна соціалізація може відбуватися також з опосередкування значимими іншими світів, що розрізняються, в процесі первинної соціалізації. У міру ускладнення розподілу знань доступними стають розбіжні світи, вони бути передані в первинній соціалізації значимі іншими. Це трапляється рідше, ніж тільки що описана ситуація, у якій серед персоналу, відповідального за соціалізацію, були розподілені різні версії того ж самого спільного світу. У складову групу індивідів (скажімо, подружжя) був скріплений зв'язок, так що при вирішенні задачі, чи первинної соціалізації вони, швидше за все, створювали певний загальний для них світ. Однак трапляється й зворотне, не без теоретичного інтересу.

Варто навести. приклад, коли дитина може виховуватися не тільки батьками але також нянькою, вихованою в іншому етнічному або класовому

суспільстві. Батьки передають дитині світ, завойовників аристократів, що належать до однієї раси; нянька опосередковує світ скореного селянства іншої раси.

Визначено і те, що можливо навіть, що два таких посередники користуються зовсім різними мовами, які одночасно засвоюються дитиною, але які батьки й служниця знаходять із зовсім незрозумілими. У такому випадку, звичайно, світ батьків за визначенням, буде пануючим. Дитина буде визнана усіма приналежними до групи своїх батьків, а не няньки. Але в той же час зумовленість відповідних юрисдикцій може бути порушена різними біографічними випадковостями, як те могло відбутися й у приведеній вище ситуації. Але з цією різницею, що тепер неуспішна соціалізація включає в себе можливість інтерналізованого переходу в інше як постійної риси індивідуального суб'єктивного само розуміння [11, с.89].

Досліджено, що потенційно доступний дитині вибір тепер стає більше чітким, він включає в себе вже різні світи, а не просто різні версії того ж самого світу. Зрозуміло, на практиці між першою й другою ситуаціями буде бути безліч проміжних ступенів.

Можливість «індивідуалізму» (тобто індивідуального вибору між реальностями, що розрізняються, і ідентичностями) прямо пов'язана з можливістю неуспішної соціалізації Ми називали, що неуспішна соціалізація порушує питання: «Хто Я такий?» У соціально-структурному контексті, у якому неуспішна соціалізація визнається як така, те ж питання постає й для успішно соціалізованого індивіда в силу його рефлексії із приводу неуспішного соціалізованих. Він рано чи пізно зустрінеться з тими, у кого «приховане Я», з «зрадниками», з тими, хто вагався або вагається між двома різними світами. Завдяки свого роду дзеркальному ефекту це питання він може задати й собі.

Досліджено, що зпочатку згідно з формулою: «Такий, милістю Божої, мій шлях», але потім, можливо, відповідно до формули: «Якщо вони, то чому не я?» Це відкриває ящик Пандори з «індивідуалістичними» виборами який

стає загальною ситуацією, незалежно від того, чи була біографія індивіда детермінована «правильними» чи «помилковими» виборами. Індивідуаліст виникає як специфічний соціальний тип, у якого є по крайній мірі потенціал для міграції по безлічі доступних світів і який добровільно й свідомо конструює «Я» із «матеріалу» різних доступних йому ідентичностей в загальному.

Доцільно встановити, що іншим дуже важливим наслідком протиріччя між первинною й вторинною соціалізацією є можливість того, що індивід може виявитися співвіднесеним з розбіжними світами, що якісно відмінна від його взаємовідношень з ситуаціями, що розглядалися. Якщо розбіжні світи з'являються в первинній соціалізації, індивід має можливість ідентифікації з одним з них у протиставленні іншим. Цей процес буде найвищою мірою емоційно навантаженим, оскільки він відбувається під час первинної соціалізації.

Визначено, що ідентифікація, відхід від неї й альтернація будуть супроводжуватися емоційними кризами тому що вони незмінно залежні від опосередкування значимими іншими. Представленість розбіжних світів у вторинній соціалізації викликає зовсім іншу конфігурацію. У вторинній соціалізації інтерналізація необов'язково супроводжується емоційно зарядженою ідентифікацією зі значимими іншими; індивід може інтерналізувати різні реальності без ідентифікації з ними. Тому при появі альтернативного світу у вторинній соціалізації індивід може здійснити вибір на його користь маніпулятивним образом. Тут складно говорити про «холодну» альтернацію. Індивід інтерналізує нову реальність, але замість того, щоб зробити її своєю реальністю, він користується нею для специфічних цілей. Так як це включає виконання визначених ролей, він зберігає стосовно них суб'єктивну дистанцію – він цілеспрямовано й довільно «надягає» їх на себе. При частій поширеності цього феномена інституціональний порядок у цілому приймає характер мережі взаємних маніпуляцій [10, с.76].

Встановлено, що суспільство, у якому розбіжні світи стають загальнодоступні як на ринку, містить у собі особливі сполучення суб'єктивної реальності й ідентичності. Ростає загальна свідомість релятивності усіх світів, включаючи й свій власний, котрий тепер усвідомлюється, скоріше, як один з світів, а не як Світ.

Внаслідок зазначеного, інституціональне поведіння розуміється як «роль», від якої можна віддалитися у своїй свідомості і яку можна «розігрувати» під маніпулятивним контролем. Наприклад, аристократ тепер уже не просто є аристократом, але грає а аристократа й т.д. Ця ситуація має куди що далі йдуть наслідки, чим можливість для індивідів відігравати роль того, ким його не вважають інші. Гра тепер іде з роллю того, ким його вважають, але тільки зовсім іншим способом. Подібна ситуація все більшою мірою типова для сучасного індустріального суспільства, але вона далеко виходить за межі нинішніх міркувань і вимагає подальшого аналізу цієї констеляції за допомогою соціології знання й соціальної психології.

Доцільно підкреслити те, що подібна ситуація залишиться незрозумілою поза співвіднесенням із соціально-структурним контекстом, що логічно виникає із закономірного відношення між соціальним поділом праці (з його наслідками для соціальної об'єктивації реальності) У сучасній ситуації це передбачає аналіз плюралізму як реальностей, так і ідентичностей у їхній співвіднесеності зі структурною динамікою зразків соціальної стратифікації ідентичності.

Досліджено, що самосвідомість, заснована на визнанні вчинку, допускає негативне емоційно-ціннісне відношення до себе (допускає констатацію «Я – поганий»). Самосвідомість, заснована на невизнанні вчинку, не допускає усвідомлення негативного відношення до себе (не допускає констатації «Я – поганий»). При першому типі самосвідомості встановлення позитивного відношення до себе не є самоціллю, це відношення (конфліктний зміст) служить, індикатором необхідності пошуку нової інформації про себе й рішення проблеми власної мотиваційної

структури особистості. При другому типі самосвідомості підтримка позитивного відношення до себе є самоціллю, конфліктний зміст служить сигналом для початку роботи дізнання по захисту «Я» від нової інформації про себе.

Визначено, що при першому типі самосвідомості конфліктний зміст ініціює нові вчинки, за допомогою яких знімається конфліктність «Я-образа». При другому типі конфліктний зміст не ініціює нові вчинки, але лише запускає внутрішні захисні механізми. При першому типі самосвідомості особистість за допомогою вчинків, що реалізують визнану нею мотиваційну структуру (ідеальне «Я»), намагається заслужити в самої себе позитивне відношення до себе. При другому типі самосвідомості особистість утримує позитивне відношення до себе шляхом ізоляції себе від власних учинків в загальному розумінні.

Отже, одиницями самосвідомості особистості є не образи самі по собі, і не самооцінки в когнітивній або емоційній формі, і не образи + самооцінки. Одиницею самосвідомості особистості являється конфліктний зміст «Я», що відбиває зіткнення різних N життєвих відносин суб'єкта, зіткнення його мотивів і діяльностей. Це зіткнення здійснюється шляхом учинків, які, таким чином, є пусковим моментом утворення суперечливого відношення до себе. У свою чергу, зміст «Я» запускає подальшу роботу самосвідомості, що проходить у когнітивній і рефлексивній сферах [23, с.86].

Таким чином, одиниця самосвідомості (конфліктний зміст «Я») – це не просто частина змісту самосвідомості, це процес, внутрішній рух, внутрішня робота. Людина з розвиненою самосвідомістю, однак, далеко не завжди повинна зробити реальний учинок для того, щоб усвідомити саму себе. Маючи здатність до передбачення подій, людина має здатність і до передбачення змістів «Я», що відкриваються в результаті вчинків. Але таке передбачення жадає від людини особливого знання себе – знання своєї особистості з боку тих структур, які лежать в основі утворення конфліктних змістів.

1.2. Особливості прояву професійної рефлексії, як компонента становлення особистості

Становлення людини як особистості, разом із діяльністю, відбувається також за допомогою спілкування і саморозвитку. Для студента, що навчається за спеціальністю «Психологія», спілкування – особливо важлива діяльність, тому що дана професія нерозривно пов'язана із комунікативною сферою. Через вплив сфери спілкування відбувається становлення образу «Я» та зміна особистісних характеристик.

Варто встановити, що під час комунікативної взаємодії, ціллю якої є пошук одностороннього, признання, консультація, обмін інформацією і т.д., використовується мова та емоції, за допомогою яких відбувається вплив на іншу людину, тобто співрозмовника.

Доцільно встановити і те, що без спілкування, особливого виду діяльності, неможливий повноцінний розвиток людини як індивідуальності, як особистості та як суб'єкту діяльності. Спілкування – діяльність, яка виконує комунікативну, перцептивну (сприйняття інших) та інтерактивну (взаємодія) функції. Рівень активності суб'єкта комунікативної діяльності залежить від особливостей його характеристик (соціальний інтелект, здібності, мотивація), процесів (мислення, пам'ять) та емоційних станів (напруга, апатія).

Спілкування також має великий вплив на розвиток емоційної і вольової сфери студента. Наприклад, під час навчання в університеті трапляються різні ситуації спілкування, які сприяють виробленню важливих для майбутньої професії психолога якостей – рішучість, відповідальність, емпатія, вміння слухати, самовладання. Ці особисті якості будуть визначати поведінку в професійній діяльності.

Досліджено, що досвід пізнання людей, аналіз поведінки інших та своїх дій у відповідь – це лише один із шляхів, що допоможуть студенту розвинути якості, що так потрібні йому для успішної професійної діяльності. Інший

шлях – це надбання теоретичних знань, освоєння законів людської поведінки через аналіз літератури та реалістичних фільмів і вистав, дослідження внутрішнього світу людини та механізмів, що забезпечують його існування, участь в життєдіяльності соціального світу. Така дійсність допоможе студенту визначити особистісну сутність.

Післядія (рефлексія) як реакція на вчинкову дію та формування смисложиттєвих настановлень (інтеріоризація-катарсис – переображення).

Визначено, що принцип, на основі якого розвивається психологія у ХХ ст., пов'язується насамперед з осягненням вчинкової дії. Цей акт самоогляду завершеної дії по суті є її рефлексією, і цим поняттям слід визначити завершальну, четверту частину повного вчинкового акту [6, с.58-59]. Мова йде про рефлексію, термін, що в перекладі з латини означає «повернення назад» з метою заглиблення у те, що відбулось, а на основі цього – пізнання найпотемніших глибин буття через активність людини. У рефлексії здійснюється поворот духу до «Я» (як до центру дії) та його мікrokосму, стає можливим освоєння звершеного.

В результаті цього відбувається формування внутрішнього світу людини, вона дістає можливість усвідомити себе, здійснити самопізнання як акт, через який розкривається не просто суб'єкт, що є знаряддям самопізнання світу. Навіть чисто природничі настановлення у психології ХХ ст. були виражені в різноманітних теоріях рефлекторних основ психічного. І в цьому слід бачити єдність і цілісність творчих пошуків психологів, хоч би з яких, ніби протилежних, позицій вони підходили до таємниць психічного. Тому рефлексія передбачає інтеріоризацію, катарсис і екстаз (переображення) як свої основні визначення, і цим покладається характер аналізу постання психологічних концепцій.

Проаналізовано, що рефлексія, як вона виступає в історії філософії та психології, є певна акція, спрямована на усвідомлення власних дій людини, розкриття їхніх канонів, а також законів, що постають в об'єктивній дійсності. Зважаючи на це, рефлексія має досягти ясності у ставленні людини

до себе і світу – визначити стратегію своєї поведінки. Саме психологія поряд із філософією, а може, більш цілісно і повно, ніж остання, займається і має займатися далі долею людини у світі, яка сама, крім того, визначає свою долю. В той час як філософія, втративши свою споконвічну цілісність у постановці проблем людського буття, розпадається на частини і стає лежефілософією, психологія у ХХ ст. поступово врятовує цю філософську цілісність і виходить до рівня дисциплін, які займаються світоглядними проблемами [18, с.73].

Варто обійти ту «європоцентристську» позицію, згідно з якою «проблема рефлексії виникла вперше у філософському вченні Сократа. Рефлексія існує стільки ж часу, скільки людина ставить перед собою світоглядні питання з людськими проблемами в їхньому центрі. Рефлексія не може бути предметом знання того, що вже освоєно, і, мабуть, Сократова думка була протилежною. Адже освоєння світу і людини, їхніх відношень є вже результатом рефлексії. Оскільки людину найбільше цікавить діяльність її душі, то самопізнання дійсно виступає результатом або однією з форм рефлексивної активності людини. Рефлексія людини, за Арістотелем, є рисою божественного розуму, який продукує свій предмет, відображається в ньому і пізнає на цій основі свою сутність. За Плотіном, рефлексія протилежна практиці, вона є заглибленням у внутрішню сутність предмета суб'єктивності. Тут через рефлексію і досягається глибина суб'єктивності як об'єкта споглядання. Людська душа зливається з божеством [30, с.72].

Рефлексія насамперед є поверненням суб'єкта до самого себе після виходу із себе – у свою протилежність. За Августином, осягнення в рефлексії своєї сутності є разом із цим наближенням до Бога, оскільки душа людини має божественні атрибути. В епоху Відродження рефлексія була спрямована на мікрокосмос у його зв'язку з макрокосмосом.

У Декарта рефлексія спрямована насамперед на власне існування людини, її мислення, щодо якого досягається істинне пізнання, а вже виходячи з нього людина може досягти знання про Бога, світ тощо. За

Локком, рефлексія є спостереженням (внутрішнім досвідом), якому розум піддає свою діяльність та способи її вияву, внаслідок чого в розумі виникають ідеї цієї діяльності. У Лейбніца рефлексія – це діяльність, здатність монад до апперцепції, усвідомлення уявленням його власного змісту.

За Кантом, рефлексія утворює поняття. Вона не має справи з самими предметами, щоб отримати поняття прямо від них, вона є усвідомленням відношень даних уявлень, і тільки завдяки їй відношення їх одне до одного може бути правильно визначено. Лише трансцендентальна рефлексія «містить основу можливості об'єктивного порівняння уявлень одного з одним». Трансцендентальна рефлексія пов'язує погляди з апіорними формами чуттєвості та розсудку і науки, що конструює об'єкт. За Фіхте, рефлексія є наукове знання про самого себе. За Шеллінгом, рефлексія, користуючись інтелектуальною інтуїцією, продукує різні категорії.

Проаналізовано, що рефлексія, за Гегелем, є рушійною силою духу. У «Феноменології духу» рефлексія постає формою саморозгортання духу. В предметі втілюється дух, якій виявляє в ньому самого себе (сам предмет рефлексує в самого себе). У вченні про сутність, зокрема, фіксується взаємовідношення парних категорій, кожна з яких рефлексується одна в одній, взаємовідображуючись.

Гегель виділяє рефлексії: ту, що покладає і відповідає описовим наукам; зовнішню, або порівнюючу; та визначаючу, яка фіксує моменти сутності в їхній самостійності та відокремленості один від одного. Рефлексія встановлює як метод пізнання тотожність, відмінність і протилежність, але не досягає суперечності: суб'єкту не протиставляється річ як його предмет і не розкривається їхня єдність. За допомогою рефлексії освоюються світ культури, творчі здатності людини. Мова йде про необхідність опосередкованого відношення суб'єкта до самого себе – через його інобуття [13, с.60].

Досліджено, що в XIX і XX ст. рефлексія стає предметом уважного і прискіпливого вивчення. Філософія має намір відокремити себе від предметно-чуттєвої діяльності, обмежити свій предмет самосвідомістю знання. Найбільше в цьому плані зробили неокантіанці (Коен, Наторп, Нельсон та ін.). Рефлексія як самоспостереження стала головним методом інтроспективної психології. Більш точно, рефлексія як предмет психології XX ст. виступила безпосередньо в когнітивній психології, що протиставила себе поведінко-знавчим напрямом.

Видатний Е. Гуссерль відносить рефлексію до «всезагальних сутнісних особливостей чистої сфери переживання». Рефлексія має універсальну методологічну функцію. Сама феноменологія має свої засади в рефлексії, в її «продуктивній здатності». За Гуссерлем, рефлексія є назвою для актів, в яких потік переживання з усіма його різноманітними подіями стає ясно осягненим і таким, що аналізується. Тобто рефлексія є методом пізнання свідомості. Феноменологія виділяє вади рефлексій.

У зв'язку з цим Гуссерль розрізняє три форми рефлексії; як атрибути трансцендентального, а не емпіричного суб'єкта. Це:

- осягнення акту сприймання
- спрямовуючись до трансцендентального досвіду, рефлексія стає рефлексією про рефлексію:
- трансцендентально-ейдетична рефлексія, що обґрунтовує феноменологію її чистоті та відкриває сутність речей [19].

Доцільно встановити, що екзистенціалізм інтенсифікує рефлексію: він звертає увагу на інквізицію совісті (інквізиція і є проникнення в сутність). Усе має бути пропущене через совість, афіційовано почуттям вини, кероване моральною позицією у світі.

Відповідно неотомізм розрізняє психологічну і трансцендентальну рефлексію. Перша стосується сфери потягів і почуттів і є предметом антропології та психології». Друга поділяється на логічну (абстрактно-дискурсивне пізнання) та онтологічну (спрямованість на буття).

Визначено, що здійснення вчинку породжує гострі реакції на нього з боку людського середовища і середовища взагалі. Хоча вчинок може й залишатися мало поміченим у світі, він зумовлює значні метаморфози у психіці людини. Він сам є головним компонентом цих метаморфоз. Очікувана реакція на вчинок і реакція дійсна викликають драматичну напругу. Вона інтенсифікує мотиви рефлексивності, інтенсифікує саму рефлексивність. Остання через реально здійснений учинок відчуває його ідеальну сутність, яка оформлюється у вчинковий канон. Саме він є реальністю інтенції. Канон, далі, є певною вимогою щодо характеру здійснення вчинку.

Визначено, що оскільки жодний вчинок ніяк не може бути остаточним вирішенням, утіленням канону, вчинок продовжується, стає перманентним. Він (інтенціонально) спрямований на певний предмет, шукає себе в цьому предметі, але знаходить і не знаходить цілком адекватно себе, тому продовжує тенденцію до свого втілення. Потяг до предмета, подальше опредметнення лише показують певну обмеженість вчинкового втілення. Саме в цьому акті виростає справжнє бачення ідеалу та способу його реалізації. Інтенція як спрямованість на предмет учинку є дійсною рушійною силою самого вчинку. Здійснення і нездійснення ідеалу інтенсифікує інтенцію, а саме – мотиваційний аспект учинку.

Варто встановити, що вчинок – як здійснення, і разом з тим нездійснення ідеалу – триває вічно і стає яскравим прориванням у невизначену далечінь. Нездійснення узгодженості між ідеалом і реальним учинком не тільки інтенсифікує рефлексивність самого вчинку, а й породжує ідею-канону психічного в цілому і канону вчинку зокрема. У зв'язку з цим слід розрізняти ідеал учинку і вчинковий канон. Ідеал є вираженням гостроти непримиренності реального вчинку з намірами його здійснення. Ідеал гине при зустрічі з матеріальним, реальним світом, як висихає вранішня роса при сході сонця.

Досліджено, що в історії психології можна спостерігати пошуки найзагальнішого спільного, і його знаходять, зокрема, у біологічній природі людини. Більш глибокий приклад конкретизації наукового пошуку приводить до типології. Людину, людство слід осягти як сукупність різноманітностей, і її знаходять у типології, що передбачає серйозні наукові узагальнення.

Неповторне розшукують через найглибше у психіці, воно ж і є сама глибина. А ця глибина є найглибший ґрунт спільного. Коли відбувається єднання великих груп людей (зокрема, їх єднає спільна доля), жодна жива душа не може залишатися при цьому байдужою. Разом із тим перебування у такій спільноті стає «змертвою» обставиною буття, і людина прагне вийти до неповторного. Отже, психологічний канон триєдиний, і пошук його починається з розкриття цієї триєдності, яка практично постає насамперед у психологічній типології [16, с.58].

Проаналізовано, що загальна структура післядії (рефлексії):

1. Інтеріоризація. Цей термін походить від латинського слова – внутрішній. Мова йде про формування внутрішньої, психічної структури діяльності людини шляхом засвоєння зовнішньо вираженої діяльності. Автором цього поняття став П. Жане, ідею інтеріоризації поглиблено, розвивали Ж.Піаже та А. Валішин, які репрезентували проблему переходу від дії до думки у французькій психології. Психоаналіз підійшов до проблеми інтеріоризації, коли намагався пояснити перехід характеру міжособистісних відношень у психічну суб'єктивність, в результаті чого виникає несвідома функція психічного, визначається внутрішній «план свідомості. Л.С. Виготський тлумачить інтеріоризацію як становлення людської форми психіки в результаті оволодіння людиною ціннісними відношеннями.
2. Катарсис. Трагізм у людській історії існував завжди. Його так чи інакше осмислювали, пояснювали. Але трагізм історії на кінець ХХ ст.

має особливі риси: усвідомлюється те, що історія людства не має прогресивних зрушень, що людська мораль не має абсолютних засад, що кінець людської історії може швидко настати. Ідея катарсису мала б тут відіграти свою роль. Очищення від трагедійних очікувань мало б стати основою ідеї катарсису. Так, вони з'являються на противагу скепсису та песимізму, всупереч фурії руйнування, насамперед руйнування людського життя.

3. Екстаз, або переображення. Слово «екстаз» безпосередньо означає «бути поза собою». Це й несамовитість, і захоплення. Це вищий емоційний стан психічного, що наближається до навіженості можливістю виникнення зорових та слухових галюцинацій. Під час екстазу здійснюється злиття людини і вищої сутності. Екстаз має певні свої рівні, або сторони існування, і передбачає ідею емпатії, ентузіазму та еманациї.

Професійна рефлексія – це аналіз себе і своєї діяльності. Професійна рефлексія для психолога – це здатність аналізувати і оцінювати свої почуття, сильні і слабкі сторони своєї особистості, ступінь їх відповідності професійним завданням. Професійна рефлексія також допомагає репрезентувати свої особливості.

Варто встановити, що рефлексія продукує розвиток індивідуальності, суб'єктності, унікальності особистості, сприяє організації спілкування і взаємодії без помилкового сприйняття і розуміння, тобто без спотворення інтерпретації дій і вчинків.

Особистість студента, який займає активну та цілеспрямовану позицію в пізнавальній діяльності, тобто є суб'єктом діяльності, визначає дану суб'єктність в рамках розвитку професійної рефлексії.

Проаналізовано, що рефлексія спрямована на розуміння людиною її власних дій і самопізнання. Вона розкриває специфіку духовного світу сучасної людини. Таким чином, вона є процесом, який здійснюється, маючи в своїй основі знання про логічні закони, які розкривають зв'язок об'єкта і

спрямованої на нього дії разом з розумінням необхідності у такому зв'язку в загальному.

Варто встановити роль рефлексії в професійній діяльності кожного фахівця (під такою діяльністю ми розуміємо застосування на практиці знань і вмінь конкретного суб'єкта):

- рефлексія в ході освоєння професійних навичок і вмінь;
- контроль та управління процесом їх засвоєння за допомогою рефлексії;
- використання рефлексії при зміні умов освітньої діяльності (це особливо важливо в рамках нашого наукового дослідження);
- рефлексія як необхідний атрибут самої професійної діяльності.

У роботах Г. С. Сухобської відзначається, що професійна рефлексія є здатністю відобразити картину світу учня [10, с.54]. Але в їх роботах розкрита здатність до рефлексії вчителя-педагога, а не психолога. Для них професійна рефлексія – лише здатність з боку вчителя вивчити і зрозуміти дитину, оцінивши перспективи його розвитку і вибравши для нього шлях, вектор руху.

Варто встановити, що інше визначення професійної рефлексії дано в роботах А. Солоненка, де рефлексія постає формою теоретичної діяльності людини. Професійна рефлексія спрямована на осмислення людиною своїх же власних дій та переконань як професіонала в повсякденній діяльності. Вона є підставою для особистісного та професійного зростання фахівця. Автор стверджує, що професійна рефлексія виступає базою та основою для його зростання як особистості та професіонала.

По-іншому визначається професійна рефлексія в дослідженнях Г. В. Власенко. Вона під нею розуміє механізм професійного самовдосконалення, до того ж це психологічний механізм. Завдяки йому, відбувається самостійна актуалізація професіонала. За допомогою рефлексії фахівець здатний зайняти аналітичну позицію по відношенню до своєї особистості та до своєї роботи [27, с.113]. Це дуже актуально в ході його навчання у вузі. Майбутній фахівець повинен ще в ході навчання в навчальному закладі продумувати

свою точку зору, міркувати та аналізувати свою майбутню поведінку в рамках досліджуваної професії.

Професійна ж діяльність у вузі полягає в проходженні фахівцем різних видів практик: педагогічної, комплексної, виробничої, психологічної. В їх рамках вуз зобов'язаний дати студенту можливість аналізувати та рефлексувати свою власну професійну діяльність. Саме тому при підготовці психологів дуже важливо сформувані і розвивати професійну рефлексію як професійно-важливу якість особистості фахівця. Надалі це допоможе бути професійній рефлексії ефективніше і успішніше.

Доцільно встановити, що професійна рефлексія у професійній діяльності виконує наступні види функцій:

- проектувальна функція, виражена в проектуванні та моделюванні моделей професійної діяльності;
- організаторська функція рефлексії, яка має на увазі організацію найефективніших способів взаємодії у професійній діяльності;
- смислова і творча функція, яка формує і розвиває осмислені дії і поведінку;
- спрямованість в процесі професійної діяльності на мету і результат;
- корекційна функція рефлексії ж спонукає до зміни та перебудови діяльності.

Здатність до професійної рефлексії – це результат професійної або рефлексивної діяльності.

Досліджено, що рефлексія може бути декількох видів (інтелектуальна, особистісна, комунікативна), тобто вона спирається на властивості особистості. Так і в контексті професійної рефлексії, ми можемо стверджувати, що вона будується на індивідуальних властивостях особистості студента. Тому професійна рефлексія – це найважливіша внутрішня робота із самовдосконалення особистості, можливостей свого «Я» з тим, що вимагає обрана майбутня професія. Студенти повинні не тільки

вдосконалювати свій особистісний потенціал, вбирати в себе аналізувати та проводити рефлексію себе в рамках практичної діяльності.

Визначено, що під динамічними компонентами особистості ми розуміємо такі характеристики особистості, які можуть змінюватися і трансформуватися.

Створюючи динаміку розвитку, вони змінюють поведінку особистості, її статус і професійну позицію. До таких характеристик доцільно віднести наступне:

- знання, вміння, навички. Природно, вони формуються в процесі професійного навчання, так як пов'язані з майбутньою професійною практичною діяльністю;
- професійно-важливі якості – такі якості та характеристики особистості, які визначають успішну та ефективну діяльність в обраній професії;
- діяльну сферу, визначальну активну позицію особистості в практичній діяльності, вміння аналізувати успіхи та невдачі, вміння знаходити виходи з проблемних ситуацій;
- комунікативну сферу – характеристики особистості, що визначають товариськість, вміння встановлювати контакти, соціальний інтелект;
- смислову сферу, яка охоплює цінності, ідеали, світогляд, смисли особистості;
- емотивну сферу – емоції та стани особистості, які можуть змінюватися досить швидко і залежать від зовнішніх чинників (настрій, стрес, апатія, роздратування).

Проаналізовано, що фундаментом динамічних компонентів особистості є структурні компоненти. Варто встановити, що в основі ЗВНів лежить рівень загального інтелекту; в основі ПВЯ, смислової, комунікативної, емотивної та діяльної сфер – властивості особистості (темперамент, характер, самооцінка) і психічні процеси.

У свою чергу динамічні компоненти можуть впливати на структурні. Доцільно навести приклад, де: ПВЯ, сформовані в процесі навчання і професійної діяльності, можуть змінити в якійсь мірі характер, самооцінку.

Також структурні, динамічні компоненти, і особистісні чинники знаходяться в міжфункціональному взаємозв'язку. Варто навести приклад, де: інтелект – це структурний компонент особистості. На його основі може розвиватися динамічний компонент – соціальний інтелект, який сприяє розвитку навичок спілкування, взаємодії і встановлення контактів, що необхідно в процесі професійної діяльності психолога.

Таким чином, це є особистісним фактором розвитку професійної рефлексії студента. Так як дані компоненти лежать в основі професійної рефлексії, то, впливаючи на них, ми можемо змінити і професійну рефлексію. Але акцент в роботі повинен бути спрямований на динамічні характеристики, так як вони схильні до змін. Але щоб професійна рефлексія перебувала на високому рівні у суб'єктів діяльності, необхідно її розвивати в процесі навчання у вищій школі за допомогою спеціальних психолого-педагогічних прийомів.

1.3. Характеристика професійної рефлексії у майбутніх психологів

Встановлено, що рефлексивність – особистісна характеристика, що входить до складу особистісних чинників, які формують і розвивають професійну рефлексію.

Задля ефективної професійної діяльності також важлива мотивація, яка спонукає до даного виду діяльності. Характер мотивування суб'єкта, тобто спонукання людини до виконання трудових завдань, залежить від рівня професійної мотивації. Якщо людина позитивно ставиться до своєї професії, задоволена нею, то це говорить про сформованість професійної мотивації в загальному

Досліджено, що ефективність професійної діяльності залежить від вмінь, навичок та здібностей, а також здатності до мислення, ерудиції. В. Соболев виділяє рівень процесів мислення як важливий критерій успіху діяльності психолога [25, с.55]. Але варто встановити і те, що навіть обдаровані студенти іноді бувають недостатньо успішні в професійній діяльності. Загальний інтелект не гарантує високих досягнень у професійній сфері психолога, у якій важливо грамотно організовувати взаємодію з оточуючими та вміти володіти собою.

Професійно-важливою характеристикою, що забезпечує успіх діяльності психолога, є соціальний інтелект, який формується і розвивається під час навчання в університеті, за допомогою тренінгів та комунікації з іншими.

Також варто встановити, що в структуру особистості входять ціннісні та смисложиттєві орієнтації, які є результатом аналізу взаємодії з іншими людьми та самоаналізу. Вони формуються під час становлення особистості суб'єктом власного розвитку, що дарує змогу студенту усвідомлювати й встановлювати життєві цілі і аналізувати перспективи професійного зростання. Період здобування освіти за напрямком «Психологія» є придатним рефлексивним середовищем, тобто оптимальною умовою формування смисложиттєвих та ціннісних орієнтацій. При чому, недостатня їх усвідомленість може призвести до спонтанного і невмотивованого вибору професії, що вплине на рівень професійної рефлексії, а отже, і на ефективність професійної діяльності.

Проаналізовано, що на розвиток професіоналізму студента впливає і емоційний компонент, який включає в себе емпатію. Емпатія – надзвичайно важлива особистісна характеристика для професії психолога, що характеризує собою розуміння іншої людини за допомогою співпереживання, тобто емоційного проникнення у суб'єктивний світ співрозмовника. К. Р. Роджерс відмічав емпатію як ознаку професіоналізму психолога, що має вплив на розвиток особистості клієнта [20, с.104-105].

Окрім того, визначено, що професійно-важливою якістю психолога і фактором розвитку професійної рефлексії студента виступає локус-контроль, що має два типи: екстернальний та інтернальний. Тобто людина має схильність приписувати результати діяльності або зовнішнім, або внутрішнім чинникам відповідно. І тоді ефективна професійна діяльність психолога залежить від рівня інтернальності, що має корелювати із рівнем смисложиттєвих орієнтацій та соціальним інтелектом, які в тандемі регулюють поведінку особистості під час успіхів та невдач у професійній діяльності.

Загальний розвиток перерахованих особистісних чинників відбувається шляхом активності студента під час академічних занять та практики. Таким чином, під впливом спеціальних методів навчання, дані особистісні чинники сприяють розвитку професійної рефлексії у студентів. І навпаки, розвинена професійна рефлексія забезпечує позитивну динаміку розвитку важливих для діяльності психолога особистісних характеристик. А для того, щоб забезпечити таку позитивну взаємодію, що впливає на успішність професійної діяльності майбутнього психолога, слід зробити акцент на важливості освітніх умов.

Рефлексія може проходити як в груповій формі, так і в індивідуальній. В обох випадках вона може бути в усній або письмовій формі. Під час рефлексії студентам обов'язково допомагають питаннями. Їх можуть запитати, що б вони хотіли отримати в процесі їх діяльності, що вони реально отримали, в чому було розбіжність реальних невідповідностей. Важливо, щоб результати рефлексії студентів стали підставою для них, щоб планувати подальшу діяльність.

Варто встановити, що рефлексивна діяльність студента розвиває його здатність розрізняти проблеми своєї професійної діяльності. Завдяки цьому, він може модифікувати її своїми внутрішніми ресурсами та здійснювати свій вибір, беручи відповідальність за рішення. Розвиток рефлексії професіонала – його першочергове завдання.

Провідна стратегія для розвитку студентів в умовах сучасності складається в створенні умов, які забезпечують йому придбання професійної рефлексії та зацікавлюють його в ній. Важливо стимулювати рефлексивну поведінку професіонала в цілому. Рефлексія допомагає людині формулювати отримані результати та визначати для себе подальші цілі роботи. У підсумку він отримує можливість корегувати свій життєвий і професійний шлях.

У майбутніх психологів на заключному етапі професійного навчання прагнення саморозвитку виступає найбільш осмисленим і усвідомленим: вони рефлексивні у ставленні до своєї діяльності та виявляють суб'єктність через активність і ініціативність у самопізнанні й самоаналізі професійного досвіду в загальному.

Доцільно підкреслити, що якщо на початковому етапі навчання студентів суттєво вираженими є соціальні чинники, пов'язані з орієнтацією першокурсників на ідеалізацію професії психолога, то на завершальному етапі професійного навчання значуще вираженими стають альтруїстичні компоненти, що проявляються в усвідомленні потреби і спрямованості допомагати людям, розвивається власна індивідуальність і орієнтація на саморозвиток та самовдосконалення, а також прагнення реалізувати себе як професіонала саме у сфері психологічної діяльності. Рефлексія за таких умов виступає як механізм процесів переосмислення і саморозуміння як резерв творчих здібностей особистості майбутнього фахівця соціономічної сфери в цілому.

Визначено, що в сучасних умовах професійної підготовки майбутніх фахівців соціономічної сфери досвід формування і розвитку рефлексії недостатньо поширений.

До найбільш відомих методів і технік формування рефлексивних умінь можна зарахувати такі:

- аналіз типових проблемних ситуацій (кейс-метод), використання прийомів інтерактивного навчання; рефлексивні задачі;
- моделювання психологічних ситуацій.

Українськими дослідниками накопичено певний досвід використання інноваційних технологій формування рефлексивних умінь у майбутніх психологів. Але, зважаючи на сенситивність розвитку професійної рефлексії на етапі професійної підготовки майбутніх фахівців, постає пошук ефективних технологій формування рефлексивних умінь саме у процесі профільного навчання.

Ефективним методом розвитку рефлексії у майбутніх психологів вважається метод супервізії, через практику якої набувається рефлексивна компетентність та, відповідно, відбувається поступ студентів до професійної майстерності. Під супервізією розуміється практична діяльність студентів під керівництвом кваліфікованого фахівця, який має досвід успішної роботи у сфері практичної психології або соціальної роботи [24, с.81].

Очевидним являється те, що таку форму навчання можуть забезпечити фахівці, які поєднують викладання та безпосередньо практичну діяльність. Іншою групою супервізорів можуть стати фахівці (керівники) установ, де студенти проходять практику. Проте варто встановити, що здійснення такої роботи переважно ускладняється відсутністю зацікавленості та низькою мотивацією фахівців баз практики приділяти достатньо уваги студентам-практикантам.

Рефлексивна компетентність студентів-психологів тісно взаємопов'язана з їх аутопсихологічною компетентністю, оскільки остання здебільшого проявляється і формується через готовність і здатність особистості здійснювати рефлексивну і регуляційну діяльність у внутрішньо особистісному просторі, через цілеспрямовані усвідомлення нових уявлень про себе, змін особистісних диспозицій і діяльнісних характеристик [38, с. 70-71].

Відповідно до цього, варто встановити, що одним із системних методів сприяння розвитку як аутопсихологічної компетентності, так і рефлексивної компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери, є інтегральні акмеологічні технології, що містять співробітницький, проектний,

інформаційно освітній, проблемно-пошуковий, психолого-розвивальний, тренінговий компоненти.

Позитивний розвиток рефлексивної й аутопсихологічної компетентностей у студентів у межах акмеологічних технологій спричинює послідовна реалізованість психодіагностичного блоку, за результатами якого моделюється зміст інформаційно-сміслового та розвивального блоків, переважно спрямованих на самоусвідомлення професійних прагнень і перспектив, високу диференційованість уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності, конгруентність образу «Я професіонал», набуття навичок самоаналізу і саморозуміння, підвищення самоінтересу, самоповаги й самоприйняття, зростання професійної самооцінки, інтернальний локус контролю в професійній діяльності, розвиток умінь і навичок саморегуляції та самоконтролю, що дає змогу здійснювати особистісно-професійні проектування і прогностику [45, с.118].

Варто встановити, що ще один спосіб, який може бути використаний на молодших курсах, – це формування рефлексії через порівняльний рефлексивний аналіз текстів інтелектуальної (насамперед, художньої) культури. Даний метод виводить людину за межі суб'єктивного досвіду, сприяє більш цілісній ідентифікації.

Психологічний дослідження художніх творів сприятимуть загальному розвитку аналітичних навичок майбутніх психологів щодо визначення сутності проявів психологічних явищ у героїв художніх творів, розвиватиме критичність мислення, здатність до доказовості, обґрунтування своєї позиції в цілому.

З огляду на наш досвід, використання цього методу може бути обмежено з двох причин:

- по-перше, не всі вчинки героїв художніх творів можна піддати психологічному аналізу, оскільки, використовуючи механізми художньої уяви, автор не завжди керується психологічними закономірностями поведінки своїх героїв;

- по-друге, мережа Інтернет перенасичена різними неякісними роботами з означеної тематики, що буде перешкоджати студентів зробити роботи вдумливо і самостійно, а викладача поставить перед необхідністю додаткової перевірки унікальності роботи.

Таким чином, до інноваційних методів розвитку рефлексії варто віднести психотехнологія забезпечення професійного становлення, де пропонується використання тілесно орієнтованих психотехнік, які, окрім підвищення рівня функціонування психічних процесів, сприяють кристалізації власного стилю професійної діяльності, покращують здатність до планування, спонукають до усвідомлення цінностей, оптимізують збереження модусу діяльності.

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ВІДПОВІДНО ДО УМОВ СУЧАСНОСТІ

2.1. Характеристика групи досліджуваних та методик дослідження

Професійна рефлексія – це інтегральне особистісне утворення, що включає в себе структурні та динамічні компоненти, що визначають ефективність професійної діяльності.

Психологічне дослідження професійної рефлексії у майбутніх психологів особистості містить завдання, котрі дозволять охарактеризувати певні регуляційні відносини, до себе і до інших в процесі навчання.

Час між проведенням методик становив 2 тижні між кожним діагностуванням студентів психологів. Отож, прослідкуємо динаміки рефлексивності у майбутніх психологів. Провівши дослідження використали такі методики:

1. Методика «Особистісного диференціалу».
2. Методика «Діагностика самооцінки психічних станів».

Методика «Особистісного диференціалу» (ОД) розроблена на базі сучасної української мови і відображає уявлення, які сформувалися в нашій культурі, про структуру особистості.

При інтерпретації даних отриманих за допомогою ОД, завжди варто пам'ятати про те, що в них відображаються суб'єктивні, емоційно – смислові уявлення людини про самого себе, інших людей, тобто рефлексія, його відношення, що може лиш частково відповідати реальності, проте, часто самі по собі мають першочергове значення.

В груповій терапії ОД можна використовувати для дослідження таких сторін особистості і групового процесу в цілому, як підвищення рівня прийняття членами групи одне одного, зближення реальних і очікуваних оцінок, зменшення залежності від психотерапевта.

Процедура відбору шкал ОД сформований шляхом репрезентативної вибірки слів сучасної української мови, що описують риси особистості, з наступним вивченням внутрішньої факторної структури своєрідної «моделі особистості», що існує в культурі й розвивається в кожній людині в результаті засвоєння соціального і мовного досвіду. Із тлумачного словника української мови були відібрані 120 слів, що позначають риси особистості. Із цього вихідного набору відібрані риси, найбільшою мірою полюси, що характеризують, 3-х класичних факторів семантичного диференціала:

1. Оцінки.
2. Сили.
3. Активності.

Випадковим образом вихідний набір був розбитий на 6 списків по 20 рис. Застосовувалося три паралельних методи класифікації усередині кожного із цих списків.

1. Оцінка випробуваними (по 100-бальній шкалі) імовірності того, що майбутній психолог, що володіє відповідними властивостями А, володіє й властивостями особистості В. Варто встановити, що в результаті усереднення ймовірностей індивідуальних оцінок отримані узагальнені показники подань про спряженості рис майбутніх психологів, що становлять так названу імпліцитну структуру особистості майбутнього психолога, властиву для всієї вибірки в цілому.

2. Кореляції між самооцінками по рисах майбутніх психологів. Випробувані заповнювали 6 бланків самооцінок, кожний з яких був складений з 20 рис особистості й вимагав оцінити їхню наявність у випробуваного по 5-бальній шкалі. 120 рис особистості оцінювалися по 3 шкалам (7-бальними), що представляє фактори семантичного диференціала, оцінки усереднювалися в загальному.

У ЛД відібрана 21 особистісна риса. У декількох випадках вихідний список не містив одного зі членів необхідної антонімічної пари й був

доповнений. Шкали ЛД заповнювалися випробуваними з інструкцією оцінити самих себе по відібраних рисах особистості.

I варіант дослідження. В основу дослідження професійної рефлексії в цьому варіанті методики покладено спосіб оцінювання. Процедура дослідження включає дві серії. Матеріал, з яким працюють досліджувані, – це надрукований на спеціальному бланку список слів, що характеризують окремі риси особистостей майбутніх психологів. Кожний досліджуваний одержує такий бланк на початку дослідження. Під час роботи з групою досліджуваних важливо забезпечити самостійність оцінювання.

Перша серія. Завдання першої серії: визначення уявлення людини про риси свого ідеалу, тобто «Я-ідеального». З цією метою слова, надруковані на бланку, досліджуваний має розмістити в порядку надання їм переваг.

Вік майбутніх психологів становив від 17 до 19 років, кількістю 30 чоловік, пропонувалося оцінити себе самих по окремих рисах особистості і помітити оцінку в бланк ОД.

Інструкція: «Прочитайте уважно слова, які визначають риси професійної особистості, тобто з погляду належності їх ідеальній професійній особистості, тобто з погляду їхньої корисності, соціальної значущості та бажаності. Задля цього оцініть їх кожне в балах від «3» до «1». Прочитавши рису позначте вашу оцінку у бланку відповідей ОД, відповідно: «3» – дуже підходить; «2» – підходить; «1» – більше підходить, ніж ні; «0» – сумніваюсь. Жодне із тверджень пропускати не можна».

Якщо у досліджуваного виникають у процесі роботи питання, то експериментатор дає пояснення, але так, щоб піддослідний не виявився зорієнтованим цими поясненнями на ті чи інші відповіді. Респонденти відповідають самостійно, без сторонньої допомоги.

Це дослідження має два, істотно відмінних за процедурою, варіанти визначення професійної рефлексії особистості майбутніх психологів. В обох варіантах можна працювати як з одним досліджуваним, так і з групою.

Друга серія. Завдання другої серії: визначення уявлення людини про свої власні професійні риси, тобто «Я-реального». Як і в першій серії, досліджуваного просять оцінити надруковані на бланку слова, однак уже з погляду того, на скільки характерні (наявні) позначені ним якості самій особистості.

Інструкція: «Прочитайте знову всі слова, які визначають риси професійної особистості. «Розгляньте ці риси з погляду належності їх Вам. Оцініть їх у колонці від «3» до «1». Оцінку «3» поставте справа від тієї риси, яка на Ваш погляд, притаманна Вам найбільше, оцінку «2» поставте тій рисі, яка характерна для Вас трохи менше, ніж перша. Тоді оцінкою 1 у Вас буде позначено ту рису. Яка властива Вам менше, ніж всі інші».

Другий варіант дослідження професійної рефлексії майбутніх психологів складається з однієї серії, що базується на способі вибору. У цьому варіанті перед постало завдання дослідити психічні стани досліджуваних під час навчання. Для цього використали методику «Діагностики самооцінки психічних станів». Матеріал, з яким працюють досліджуванні, – це надрукований на спеціальному бланку список тверджень, кожне з яких описує різний психічний стан особистості майбутніх психологів. Кожний досліджуваний одержує такий бланк на початку дослідження і зачитується інструкція.

Інструкція: «Пропонуємо Вам опис різних психічних станів людини. Якщо цей стан дуже підходить Вам, то за відповідь Ви ставите 2 бали; якщо підходить та не зовсім, то 1 бал, якщо не підходить зовсім – то 0 балів».

Одним з ключових понять професійної рефлексії є локус-контроль. Кожен студент, який в майбутньому планує стати кваліфікованим педагогом психологом, повинен розвинути рівень інтернальності, тобто, розширити межі активної життєвої позиції і зацікавленість в професійному розвитку.

Щоб оцінити показник локус-контролю використовувався метод А. М. Еткінда.

З метою визначення впливу особливостей рефлексії на формування ТН у майбутніх психологів здійснено кореляційний аналіз між змінними рефлексії та діагностичними показниками ТН за допомогою коефіцієнту кореляції за Спірменом.

2.2. Аналіз отриманих результатів

Встановлено, що якщо розглядати рефлексію у діяльнісному аспекті, то вона являє собою складову частину структури діяльності, яка виявляється на внутрішньому або зовнішньому рівнях (соціальному та макросоціальному відповідно).

Провівши аналіз компонентів рефлексії середнього рівня в поточному часовому аспекті, тобто з позиції «тут і зараз», ми виявили складності в прояві регулятивного, тобто поведінкового компонента. Це вказує на складності соціальної взаємодії в даний час, проблеми комунікації не тільки з оточуючими, а й з самим собою, а також світом в цілому.

Задля студентів, які планують в майбутньому стати психологами, досить часто стає характерним низький рівень розвитку регулятивної рефлексії. Іншими словами, учень слабо усвідомлює мотиви своєї поведінки і не може достовірно відповісти на питання про те, що і навіщо він робить.

Варто встановити, що подібна поведінка має безпосередній вплив на професійну діяльність під час навчання, демонструючи професійний аспект розвитку студента. Аналізуючи вищевикладені факти, можна зробити висновок, що дослідження частоти різних видів рефлексивності в учнів, які планують стати психологами, свідчить про середній рівень розвитку показників. Для студентів характерно проявлення макросоціального та внутрішньо особистісного рівнів розвитку, а також складність соціальної взаємодії.

Розвиток рефлексивності у майбутніх психологів, виступають обов'язковою умовою, одним з ключових компонентів їх професійного вдосконалення.

Провівши комплексні психологічні дослідження у двох запропонованих варіантах професійної рефлексії можна встановити, що рівень самооцінки і адекватність визначаються як відношення між «Я-ідеальним» і «Я-реальним». Щодо особливостей функціонування професійної рефлексії, тут про прояви сформованості даної функції побачили із відношення «Я-ідеальним», «Я-реальним» та між психічними станами майбутніх психологів, а саме між тривожністю, фрустрацією, агресивністю та ригідністю.

Відмінності в показниках самооцінки реальної і ідеальної незначні.

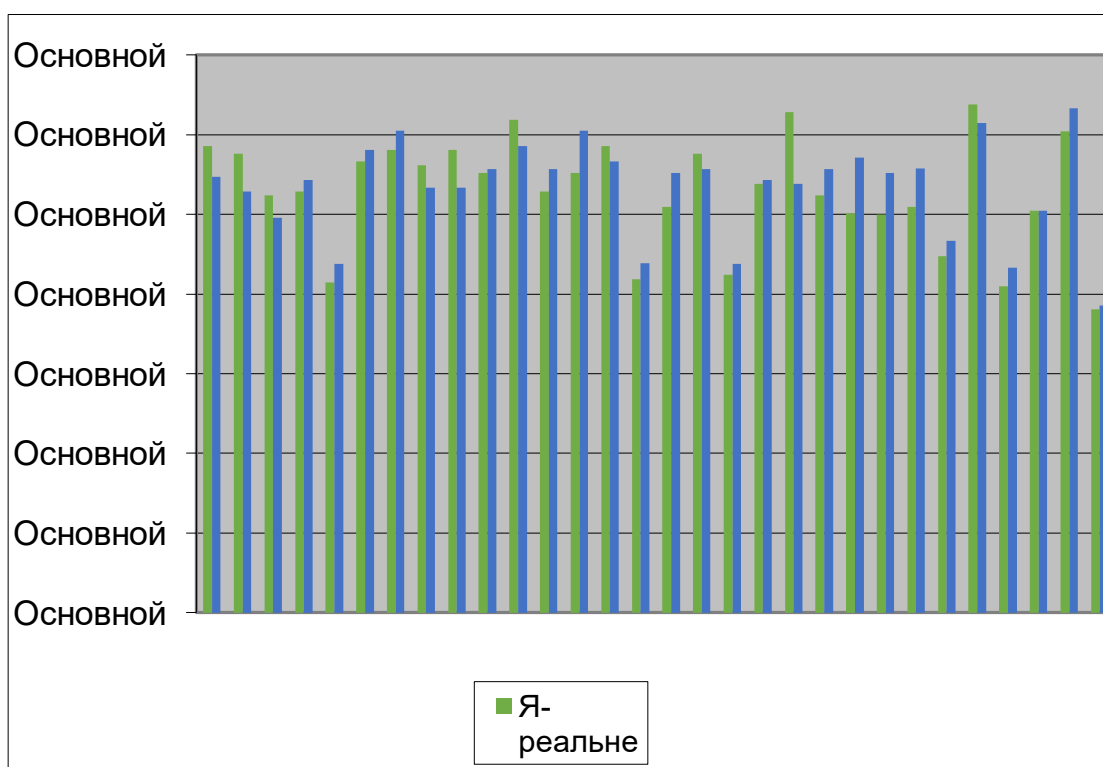

Рис. 1. Результати опитувальника «Особистісного диференціалу» майбутніх психологів

В результаті проведеного тестування отриману кількісну обробку даних вносимо у зведені таблиці. Зведена таблиця сирих балів свідчить, що реальна самооцінка у групі більш-менш адекватна, середній груповий показник «Я-реального» дорівнює 5,29.

Сюди ж входять і середні показники фактору оцінки (О) – 5,77; фактору сили (С) – 5,13 та фактору активності (А) – 4,97. Тобто майбутні

психологи недостатньо зосередженні на своїх особистості, у них середній рівень сприйняття самого себе як особистості і схильності усвідомлювати себе як носія позитивних соціально-бажаних характеристик, тут же і незадоволеність собою і низька самоповага.

Незадоволеність власною поведінкою знижує рівень домагань, самоконтроль, посилюється невпевненість майбутніх психологів, про що і свідчить середній рівень фактору сили (С).

Судячи із показників фактору активності (А), майбутні психологи дещо пасивні, у них виникають проблеми у спілкуванні. Процентні співвідношення адекватної самооцінки подано у зведеній таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Рівень розвитку реальної професійної самооцінки

Реальна самооцінка Рівень розвитку	Op	Sp	Ap
Високий	66%	32%	25%
Середній	32%	66%	73%
Низький	–	–	–

Отже, майбутні психологи більше зосередженні на своїх особистості в професійному плану, прагнуть більше змінитися в навчанні, аніж у вольовій сфері та сфері активності.

Щодо ідеальної самооцінки то кількісна обробка даних, дала такі результати. Високий рівень фактору оцінки (О) – 6,06 свідчить про прагнення майбутніх психологів до самоповаги, самоусвідомлення себе як особистості, як носія позитивно-бажаних соціальних характеристик, до саморозвитку і самовдосконалення.

У той час як рівень самоконтролю, фактор сили (С) – 5,14, та комунікативна сфера, фактор активності (А) – 4,82, менше цікавлять майбутні психологи. Тобто рівень ідеальної самооцінки високий і дорівнює 7,36. Аналізуючи дані зведеної таблиці 2.2, відсутність низького рівня ідеальної самооцінки свідчить про тенденцію до позитивного ставлення до свого «Я».

Таблиця 2.2

**Рівень розвитку ідеальної самооцінки
майбутніх психологів**

Ідеальна самооцінка Рівень розвитку	Oi	Сi	Ai
Високий	84%	36%	16%
Середній	16%	64%	84%
Низький	–	–	–

Особливо видно прагнення майбутніх психологів самовдосконалюватися у професійному плані із вище поданої таблиці, що й підтверджує процентне відношення рівнів ідеальної самооцінки по фактору оцінки (O) – 84%.

2.3. Кореляційний аналіз даних

Рівень професійної рефлексії відбиває зв'язок між оцінюванням справжніх та ідеальних уявлень про свої можливості в освіті. Адекватну самооцінку з тенденцією до завищення можна віднести до позитивного ставлення до себе. Низький рівень професійної рефлексії, навпаки, може бути

пов'язана з негативним ставленням до себе, з відчуттям власної неповноцінності.

Таблиця 2.3.

Рівень розвитку професійної рефлексії майбутніх психологів

Я ідеальне Я реальне	Високий 6–7 б.	Середній 3–5 б.	Низький 1–2 б.
Високий 6–7 б.	26%	17%	-
Середній 3–5 б.	20%	37%	-
Низький 1–2 б.	-	-	-

Результати зведеної таблиці 2.3 свідчать про тенденцію майбутніх психологів до загального самовдосконалення у професійному плані, про наявність мотивації саморозвитку.

Також щодо мотивації, то видно таблиці 2.3 вказує на такі особливості: із великим рівнем «Я-реального» майбутні психологи прагнуть до підвищення рівня усвідомлюваності власного «Я», прагнення розвивати (26%) вольові сторони своєї особистості, розвивати впевненість, незалежність, здатність розраховувати на власні сили у складних ситуаціях, прагнуть розвивати комунікативні особливості і удосконалюватись у сфері спілкування та міжособистісних стосунках.

Майбутні психологи із середнім рівнем самооцінки прагнуть її підвищити (20%). Тобто також наявна мотивація до самовдосконалення і саморозвитку, самоконтролю та активності (17%). І частина майбутніх психологів (37%) ще взагалі не усвідомлюють необхідність усвідомлювати

себе як особистість, володіти здатністю змінювати власне «Я», самовдосконалюватись, вони є пасивними, невпевненими, інтровертованими.

Таблиця 2.4.

Рівні розвитку психічних станів майбутніх психологів

	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Високий (15–20 б.)	3%	7%	13%	27%
Середній (8–14 б.)	50%	60%	54%	46%
Низький (0–7 б.)	47%	33%	33%	27%

Розглянемо зведену таблицю 2.4 результатів дослідження особистості за методикою «Діагностика самооцінки особистості психічних станів» по Г. Айзенку.

Враховувалися життєві цілі, емоційна задоволеність, інтерес, самореалізація, локус контролю власного «Я» і ступеня керованості життєвою ситуацією.

Дослідження професійної рефлексії показує, що розвиток відбувається нелінійно: з позитивною динамікою з першого по другий курс, на другому і третьому курсах відбувається спад, на четвертому – розвиток.

Вагомі зміни частоти сформованого рівня (середній і високий рівні) видів професійної рефлексії зустрічаються на третьому курсі навчання у вузі, так як це пов'язано зі зниженням таких особистісних факторів, як мотивації та криза професійної діяльності, що спочатку знижується, а потім зростає.

Таким чином, можна відзначити в цілому позитивне ставлення учнів до питання професійної рефлексії, хоча воно не позбавлене деяких протиріч і роздумів на цю тему. Ключовий момент полягає в пасивності студентів по

відношенню до самого процесу рефлексії, тобто до схильності міркувати, аналізувати не тільки свої вчинки і дії, але і рівень своїх знань і своїх можливостей.

Отже, задля розвитку професійної рефлексії майбутніх психологів, на основі проведеного дослідження необхідно звернути увагу на наступні компоненти:

- особистісний рівень;
- інтелектуальний рівень;
- професійний рівень.

Отримані результати особистості необхідно включити в структуру і реалізацію програми розвитку професійної рефлексії у студентів, майбутніх психологів.

Зокрема, встановлено, що оптимізм, сміливість і адаптивність (показники особистісної готовності до змін в ситуаціях невизначеності) мають негативний кореляційний зв'язок з ретроспективною, ситуативною, перспективною рефлексією та рефлексією спілкування і взаємодії з іншими людьми ($p \leq 0,05$).

Також, можна зазначити особливості психологічних корелят рефлексії і ТН та ТД. Існує позитивний статистично значущий зв'язок між рефлексією і ТН (прагнення до змін) ($p \leq 0,05$), на противагу негативно статистичного зв'язку між рефлексією і ТД (спокійне ставлення до відсутності чітких відповідей) ($p \leq 0,05$), що вказує на відсутність єдиного підходу до вимірювання даних показників (табл. 2.5).

Такі результати узгоджуються з дослідженням А. Гусева [1], який вказує на відсутність узгодженого вимірювального інструментарію ТН, відсутність статистично значущих зв'язків між вказаними вище діагностичними шкалами, що породжує проблеми, пов'язані зі складністю співставлення отриманих за допомогою різних методик дослідження.

Взаємозв'язок рефлексії та ТН у майбутніх психологів (коефіцієнт кореляції r)

№ з/п	Види рефлексії	Рефлексія (загальний показник)	Ретроспективна рефлексія	Ситуативна рефлексія	Перспективна рефлексія	Рефлексія спілкування і взаємодії з іншими
	Діагностичні показники ТН					
1	ТН	0,141*	0,075	0,092	0,117	0,225**
2	ІТН	-0,150*	0,264**	0,135**	0,318**	-0,155**
3	МІТН	-0,152*	0,280**	0,256**	0,223**	0,157**
4	Новизна	0,146*	0,086	-0,075	0,218**	0,177**
5	Складність	-0,065	0,138*	0,170**	0,278**	0,137*
6	Невирішеність	-0,016	0,332**	0,182**	0,332**	0,102
7	ОГЗ (заг. показник)	-0,034	0,038	0,073	-0,079	-0,116**
8	Пристрасність	0,020	0,180**	0,168**	-0,225**	0,200**
9	Винахідливість	-0,008	0,082	0,221**	0,187**	0,091
10	Оптимізм	0,061	-0,077	-0,233**	-0,166**	-0,375**
11	Сміливість	-0,112	-0,141*	-0,054	-0,356**	-0,195**
12	Адаптивність	-0,054	-0,194**	-0,092	-0,363**	-0,386**
13	Упевненість	-0,089	0,171**	0,237**	-0,276**	0,157**
14	ТД	-0,036	-0,162**	-0,075	-0,365**	-0,207**

Примітки: статистична значущість на рівні * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; ТН – толерантність до невизначеності; ІТН – інтолерантність до невизначеності; МІТН – міжособистісна інтолерантність до невизначеності; ОГЗ – особистісна готовність до змін; ТД – толерантність до двозначності.

Як зазначено в табл. 2.5, ретроспективна рефлексія має позитивний статистично значущий зв'язок з ІТН ($p < 0,05$), МІТН ($p < 0,05$), невирішеністю ($p < 0,05$) та складністю ($p < 0,01$) проблеми невизначеності, пристрасністю ($p < 0,05$), упевненістю ($p < 0,05$); негативний статистично значущий зв'язок з сміливістю ($p < 0,01$), адаптивністю та ТД ($p < 0,05$). Отримані результати дають можливість припустити, що аналіз минулих подій, діяльності і поведінки майбутніх психологів підвищує рівень їх інтолерантності до невизначеності та інтолерантності у міжособистісних стосунках, налаштовує на сприйняття невизначеності як складної і

невирішеної проблеми, натомість підвищує енергійність і впевненість в собі та своїх силах у стресових ситуаціях.

Ситуативна рефлексія позитивно корелює з ІТН, МІТН, складністю і невирішеністю проблеми невизначеності, пристрасністю, винахідливістю і впевненістю, натомість негативно – з оптимізмом (статистично значущий зв'язок для всіх шкал на рівні $p < 0,05$).

Таким чином, високий рівень безпосереднього самоконтролю поведінки майбутніх психологів в актуальній ситуації, здатність до співставлення своїх дій з ситуацією і їх координація відповідно до умов, що змінюються, схильність до самоаналізу конкретних життєвих ситуацій не сприяє тому, щоб самостійно знаходити вихід за межі прийнятих обмежень, невизначеність ситуацій сприймається як складна і невирішена проблема. В такому випадку переважає прагнення до ясності упорядкованості та контролю у міжособистісних стосунках. При цьому віра в себе і вміння знаходити вихід із складних ситуацій – зростає.

Особливості впливу перспективної рефлексії на формування ТН, як і попередні показники ситуативної рефлексії, полягають у подібності позитивного статистично значущого взаємозв'язку між перспективною рефлексією і ІТН ($p < 0,05$), МІНТ ($p < 0,05$), новизною ($p < 0,05$), складністю ($p < 0,05$), невирішеністю проблеми ($p < 0,05$), винахідливістю ($p < 0,05$).

Відмінність полягає у відсутності кореляції зі шкалою упевненість, зокрема, прогнозування ймовірних результатів майбутньої діяльності і поведінки, орієнтація на майбутнє знижує рівень впевненості в свої сили у майбутніх психологів ($p < 0,05$).

Також існує негативний статистично значущий зв'язок між перспективною рефлексією і пристрасністю, сміливістю, адаптивністю і ТД (для всіх шкал на рівні $p < 0,05$), що свідчить про наявність проблеми формування ТН у майбутніх психологів.

Аналіз кореляційних зв'язків між рефлексією спілкування і взаємодії з іншими людьми дає можливість констатувати певні особливості, зокрема

даний вид рефлексії має позитивний статистично значущий зв'язок з ТН ($p < 0,05$).

2.4. Порівняльний аналіз даних

За результатами емпіричного дослідження констатовано асиметричний характер нормальної кривої у розподілі досліджуваних, за якими у майбутніх психологів загальний показник рефлексії зміщений у бік низького і середнього рівнів, а прояви всіх видів рефлексії за їх спрямуванням – у бік середнього і високого, тобто зберігається постійне домінування середнього рівня.

За цим стоїть, на наш погляд, певна закономірність, за якою рефлексія має доцільний антиномічний (діалектичний) характер, згідно з яким майбутнім психологам необхідні як низький, так і середній рівень рефлексії. Таким чином, можна говорити про мінімальні, оптимальні та максимальні прояви рефлексії у майбутніх психологів.

Такі дані з одного боку, вказують на певні утруднення у здійсненні самоконтролю поведінки в актуальній ситуації, осмислення і координації свого стану та поведінки в умовах постійних змін; неповний аналіз минулих подій і себе в них; неврахування своїх можливостей при плануванні і прогнозуванні ймовірних результатів своєї діяльності; утруднення у розумінні психіки інших людей, з іншого – про оптимальний рівень рефлексії як певної норми діяльності, пов'язаної з нелінійністю процесів розвитку та змінювання особистості. Але це потребує подальших наукових досліджень.

Отже, осмислення особливостей спілкування і взаємодії з іншими людьми, аналіз їх життєвих ситуацій (що є важливим для ефективної діяльності психолога) сприяє формуванню генералізованій особистісній властивості, яка характеризується прагненням до змін, новизни і оригінальності, готовністю надавати перевагу складним задачам в ситуаціях невизначеності. Виявлений негативний кореляційний зв'язок даного виду рефлексії з ІТН ($p < 0,05$) вказує на те, що чим більш високий рівень розвитку

рефлексії спілкування, тим більше майбутній психолог приймає невизначеність та ставить під сумнів дихотомічний розподіл правильних і неправильних способів вирішення складних задач. Але цікавим виявився той факт, що таким майбутнім психологам притаманно прагнення до ясності і контролю в міжособистісних стосунках ($p < 0,05$).

Окрім того, показник рівнів сформованості ТН у майбутніх психологів (за авторською моделлю) вказує на недостатній її рівень: 31,2% досліджуваних мають низький рівень, 68,4% – середній рівень і 0,4% - високий [15].

Отже, значна кількість досліджуваних майбутніх психологів характеризується недостатньою усвідомленістю про сутність, ознаки, позитивні можливості ТН, їм притаманно відчувати як негативні так і позитивні емоції і почуття в ситуаціях невизначеності та обирати непродуктивні копінги у вирішенні складних, невизначених ситуацій, що може призводити до відчуття суб'єктивного незадоволення в навчальній діяльності і в подальшому впливати на професійне становлення.

За результатами χ^2 Пірсона виявлено особливості взаємозв'язку рівнів розвитку рефлексивності майбутніх психологів і сформованості ТН ($p \leq 0,01$). Так, встановлено парадоксальні особливості впливу рефлексії на ТН, зокрема, як низький так і середній рівень рефлексії пов'язані з середнім рівнем ТН (рис. 2).

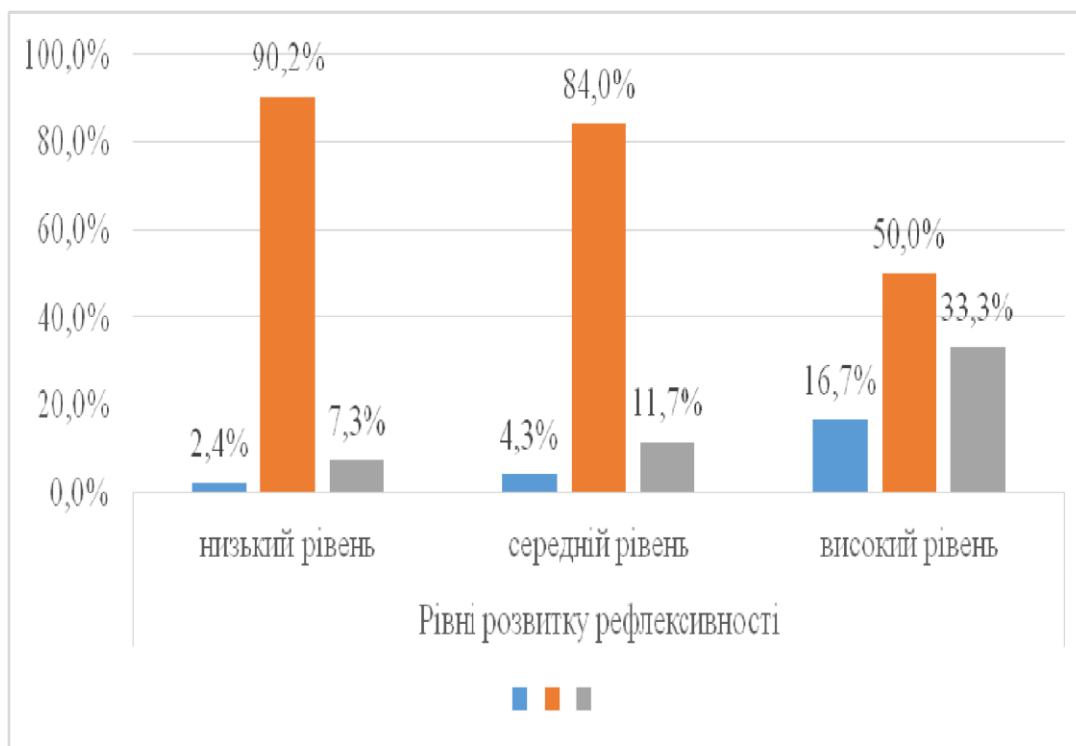

Рис. 2. Співвідношення рівнів рефлексивності та рівнів ТНУ майбутніх психологів

Як видно з рис. 2, 16,7% досліджуваних з високим рівнем рефлексії мають низький рівень ТН, натомість 7,3% досліджуваних з низьким рівнем рефлексії – високий рівень ТН. Третина досліджуваних (33,3%) з високим рівнем рефлексії отримали високі показники ТН.

Можна припустити, що групи досліджуваних з різним рефлексивним потенціалом і високим рівнем ТН за формою і змістом мають певні відмінності, зокрема група досліджуваних з низьким рівнем рефлексії і високим рівнем ТН демонструє відкритість до нового досвіду в ситуації невизначеності, вбачає в них можливості для професійного зростання, але при цьому безпосередній самоконтроль і аналіз своєї діяльності знаходиться на низькому рівні; у групі досліджуваних з середнім рівнем рефлексії і високим рівнем ТН рефлексія виражається ситуативно, наскільки часто і довготривало аналізуються і оцінюються події (минулі, ситуативні, перспективні) залежить від багатьох суб'єктивних чинників, що демонструє певну гнучкість в

ситуаціях невизначеності і забезпечує спрямування на самовдосконалення і розвиток в навчальній діяльності; група досліджуваних з високими рівнем рефлексії і високим рівнем ТН характеризується схильністю до аналізу, як минулої так і ситуативної діяльності, аналізу подій, свого стану, прогнозуванням майбутньої діяльності, при цьому їм властиво враховуючи невизначеність сучасного світу, оцінювати невизначені ситуації як бажані.

Отже, результати емпіричного дослідження засвідчують про нелінійність впливу рефлексії на формування ТН у майбутніх психологів.

Відповідно до приведених порівнянь, варто визначити рекомендації професійної рефлексії у майбутніх психологів.

Підготовка висококваліфікованих фахівців на сучасному рівні передбачає не лише організацію глибокого, систематичного та якісного освоєння ними фундаментальних знань, формування відповідних практичних навичок та умінь, а й розвиток їх інтелектуальних здібностей, мотиваційно-потребує у сфері, та професійні роздуми. Тому освіта вимагає перегляду змісту підготовки кваліфікованих спеціалістів у регіоні, який здійснюється у процесі спеціально організованої виховної діяльності студентів. Ця діяльність має включати психолого-педагогічні умови формування професійної позиції та професійної рефлексії.

Визначено, що рефлексивна діяльність професіонала розвиває його здатність бачити проблеми власної професійної діяльності, видозмінювати її за рахунок своїх внутрішніх ресурсів, робити власний вибір, відповідати за свої рішення. Розвиток рефлексії у діяльності професіонала стає його першочерговим завданням.

Досліджено, що структура розвитку професійної рефлексії:

- перша площина, де учень взаємодіє з іншими на рівних (площина спілкування та розвитку особистості, де розвивається особистісна рефлексія);

- друга площина, де учень піддається самоаналізу як учень (площина інтелектуального розвитку та розвитку соціального інтелекту - інтелектуальна рефлексія);
- третя площина – «метапозиція», в якій студент перебуває в позиції «майбутнього професіонала». Він піддає себе самоаналізу і як учень, і як викладач, і як психолог у практичній діяльності (розвиток професійної рефлексії).

Відповідно методологічною основою розвитку професійної рефлексії можуть слугувати такі підходи до психології:

- системний підхід до професійного розвитку та реалізації особистості;
- особистісно-орієнтований підхід до професійної підготовки студентів;
- предметно-діяльнісний підхід.

Тобто в основу програми розвитку професійної рефлексії має бути закладена сукупність усіх досліджуваних особистісних факторів. Також ми спираємось на особистість самого студента – як суб'єкта навчального процесу, і як суб'єкта подальшої професійної діяльності – та застосовуємо індивідуальний підхід до кожного студента (у процесі консультування студентів у проблемних ситуаціях у практичній діяльності). Основним принципом програми розвитку професійної рефлексії став принцип проблемності, що забезпечує рефлексивне мислення студентів.

Досліджено, що на першому курсі студенти можуть брати участь у програмі тренінгів особистісного зростання, у соціально-психологічних тренінгах. Тренінги особистісного зростання спрямовані на розвиток внутрішньої мотивації до навчання, розуміння сенсу життя, розвиток емоційної сфери, тобто розвиток особистості студента.

У другому семестрі в процесі викладання дисципліни «Психолого-педагогічний практикум» викладач може вводити проблемні ситуації (які можуть виникати на першій практиці студента) і тоді студенти повинні шукати різні шляхи виходу з конфліктних ситуацій. Тому в період практики в

літніх чи пришкільних таборах важливо вести щоденник рефлексії, звідки можна брати ті самі ситуації і розв'язувати їх на уроці.

Відповідно у третьому семестрі студентам важливо написати твір на тему «Я на першій практиці». Потім і твори, і щоденники рефлексій слід разом з учителем проаналізувати та зробити коригувальні висновки.

Також проведення соціально-психологічних тренінгів має бути спрямоване на розвиток комунікативної сфери та соціального інтелекту. У четвертому-п'ятому семестрах у межах викладання деяких дисциплін (психолого-педагогічний практикум, навчально-методичний табір, практикум із вікової психології) мають широко використовуватися активні методи навчання: ділові та імітативні ігри, проблемні ситуації психолога. Задля їх вирішення має бути запроваджено професійну діяльність.

Визначено, що в шостому семестрі студентів відправляють на практику до школи, де вони також мають вести щоденник роздумів. Після приходу з практики студентам рекомендується написати роботи про свою роль та місце у практичній діяльності на практиці, потім ще раз провести аналіз результатів діяльності та зробити коригувальні висновки.

Таким чином продовжується розвиток особистісної та інтелектуальної рефлексії через розвиток особистісних факторів: соціальне викладання дисциплін, орієнтованих на розвиток комунікативних та професійних компетенцій (методи активного соціально-психологічного тренінгу, психологічного консультування, психодіагностики).

З третього курсу студенти можуть брати активну участь у дуальній супервізії: разом з викладачем факультету стати кураторами молодших курсів та волонтерами факультету: брати участь у «Фестивалях науки», де можуть застосувати власні знання та вміння (як психодіагностичні та навчальні керівники).

Згодом, звичайно, виконану роботу слід аналізувати разом з викладачем. Мають бути враховані всі помилки: знань з яких дисциплін бракує, чому виникають проблемні ситуації під час навчання тощо. У

восьмому семестрі студенти прямують на виробничу практику до загальноосвітніх закладів з великим завданням: провести діагностику, корекцію та вести щоденник роздумів.

Визначено, що після практики студенти мають написати роботи про свою «пробну» професійну діяльність, після чого як щоденники рефлексії, так і роботи мають бути проаналізовані разом із викладачем. Після різноманітних заходів спільно з викладачами аналізується «професійна позиція» студента психолога. Після проходження всіх видів практики та формулювання корекційних дій може бути проведена конференція на основі загального аналізу представлених щоденників рефлексії, робіт із рекомендаціями психологів факультету.

Таким чином, протягом усього періоду навчання у вузі студенти будуть включені до процесу рефлексивного середовища та рефлексивної діяльності. Це середовище та діяльність розвиває у студента здатність бачити проблеми власної професійної діяльності, видозмінювати її за рахунок своїх внутрішніх ресурсів (особистісних факторів), робити власний вибір, відповідати за свої рішення. Отже, розвиток професійної рефлексії у діяльності студента стає його першочерговим завданням.

ВИСНОВКИ

У підсумку до даної роботи варто встановити наступні висновки дослідження.

1. Визначено, що професійна рефлексія – це інтегральне особистісне утворення, яке включає в себе структурні та динамічні компоненти особистості, що визначають успішність професійної діяльності.
2. Досліджено, що професійна рефлексія включає в себе компоненти особистості, так як вона формується і розвивається не на порожньому місці, а на певному трампліні, підставою якого є особистість (особистість студента). Компоненти особистості можуть бути структурними, тобто основними, що створюють структуру (основу) особистості, і динамічними, які можуть змінюватися за допомогою будь-яких засобів. Компоненти особистості – це, по суті, характеристики особистості, тобто її складові.
3. Встановлено, що під структурними компонентами особистості ми розуміємо такі характеристики особистості, які лежать в її основі, як би є її скелетом. Вони формуються на ранніх етапах онтогенезу і кардинально не змінюються протягом життя, можуть тільки коригуватися. До них ми можемо віднести:
  - ті, що спираються на анатомо-фізіологічні особливості людини (зріст, вага, голос, слух), які згодом визначають здібності особистості;
  - пізнавальні процеси, які формуються і розвиваються в дошкільному і шкільному віці (процес мислення, сприйняття, пам'ять);
  - основні властивості особистості – темперамент, характер, інтелект, самооцінка.
4. Аналізування літературних джерел дають можливість стверджувати, що для повного розвитку особистості як суб'єкта життєдіяльності, необхідно створювати соціально-психологічні умови для становлення у дітей підліткового віку автономної відповідальності як найважливішої риси людини як особистості – творця і володаря своєї долі. Ці умови

мають забезпечувати, перш за все, вплив самостійності, критичності зростаючої особистості, широких можливостей впливу власної індивідуальності вибору варіантів поведінки і форм самоствердження і самореалізації.

5. Визначено, що розвиток самосвідомості, ставлення до себе як до окремої, самостійної особистості є суттєвою характеристикою підлітка будь-якої статі чи типу темпераменту. Індивідуальні відмінності підлітків виявляються у виборі засобів самоствердження і у переважаючих психічних станах.
6. Досліджено, що рефлексія як механізм самопізнання й активного особистісного переосмислення індивідуальної свідомості забезпечує самовдосконалення особистості й успішність її діяльності та спілкування.

Таким чином, професійна рефлексія слугує засадничим механізмом професійного самовизначення і становлення на усіх етапах професіогенезу, зокрема на етапі професійної підготовки. Під час рефлексії фахівець повною мірою активізує і послуговується особистісними ресурсами для коригування самореалізації у професії, тобто ефективність професійної діяльності компетентного фахівця якісно змінюється внаслідок рефлексивних процесів. Відповідно, фахівець соціономічної сфери з високим рівнем рефлексивних умінь може ефективно здійснювати свою професійну діяльність у мінливих умовах. У процесі розвитку професійної рефлексії в межах самовизначення у майбутніх психологів зростає мотивація до реалізації життєвих цілей, тобто їх уявлення про мету стають чіткішими й усвідомленими.

Отже, на початковому етапі профільного навчання у студентів-психологів більше виражена комунікативна й зовнішня соціальна мотивація, пов'язані з потребами у спілкуванні і дружбі, мотивом зміни соціального статусу (бути студентом; отримати диплом про вищу освіту); на заключному етапі навчання майбутніх фахових психологів пріоритетом для них постає особистісно-професійний саморозвиток, власна індивідуальність і її

утвердження у професії, орієнтація на внутрішньо особистісні зміни в аспекті ефективності у подальшій фаховій діяльності як професіонала високого рівня в загальному.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук І. П. Психолого-педагогічна система гармонізації Яконцепції майбутніх практичних психологів // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Київ, 2012. с.14-20.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. 848 с.
3. Бех І.Д. Духовні цінності як надбання особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. 2012. с. 9–12.
4. Бех І.Д. Духовність особистості у парадигмальному представленні / І.Д. Бех // Теоретико–методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2016. с. 12–25.
5. Бех І.Д. Рефлексія у духовному «Я» особистості / І.Д. Бех // Рідна школа. 2011. с. 9-14.
6. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія / М.Й. Боришевський. – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012 – 608 с.
7. Брагіна Н.В. Життєва позиція як предмет психологічного аналізу / Н.В. Брагіна // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка – К., 2010. с. 76-85.
8. Булах І.С. Витоки особистісного зростання людини / І.С.Булах // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. 2017. с. 53–64.
9. Булах І.С. Життєва криза як імпульс до самоціннісної траєкторії особистісного зростання людини / І. С. Булах // Проблеми сучасної психології. – 2016. с. 58–68.

- 10.Булах І.С. Значущість цілісної психологічної теорії в консультуванні // Проблеми сучасної психології. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. с. 69-77.
- 11.Булах І.С. Історичний екскурс за логікою етапів становлення консультативної психології / І.С. Булах // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України – Кам'янець Подільський: Аксіома, 2011 с. 130- 142.
- 12.Варе І.С. Особливості формування смисложиттєвих орієнтацій майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / І.С.Варе. Одеса, 2017. 22 с.
- 13.Вернидуб Р. Забезпечення якості професійної підготовки майбутнього вчителя: політика селекції. DOI: <https://doi.org/10.31392/iscs.2019.15.005> InterdisciplinaryStudiesofComplexSystems No.15 (2019) 5-17.
- 14.Волкова В.А., Хромишева О.О. Діагностика професійної готовності студентів до педагогічної діяльності/ В.А. Волкова, О.О. Хромишева // Серія педагогіка. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. – 2010. с. 323-326.
- 15.Волошина В.В. Аксіопсихологія професійної підготовки майбутнього психолога у вищих педагогічних закладах освіти: монографія / В.В. Волошина. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 274 с.
- 16.Волошина В.В. Психологічні технології підготовки майбутніх психологів : монографія / В.В. Волошина. – Вінниця, ТОВ “Нілан–ЛТД”, 2015. 391 с.
- 17.Галян І.М. Психодіагностика: навч. посіб. І.М. Галян. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Академвидав, 2011. 464 с.
- 18.Гринців М.В. Саморегуляція майбутнього фахівця як компонент професійної підготовки // М. В. Гринців. –

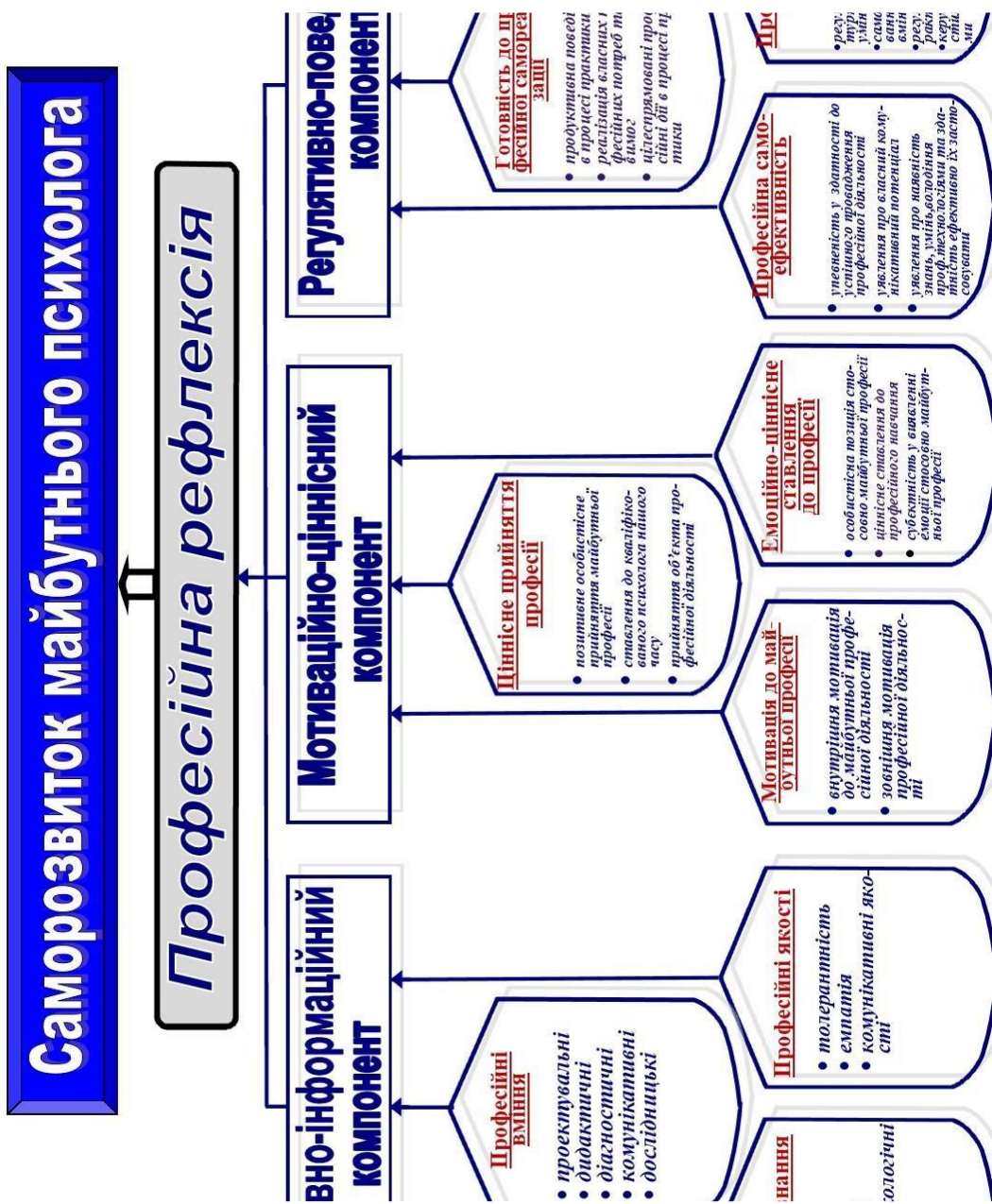
- ScienceandEducationalNewDimension. PedagogyandPsychology, II (17). – 2014. с. 107-110.
- 19.Гріньова О.М. Психологічні особливості екзистенційної рефлексії в майбутніх педагогів на ранніх етапах професійної підготовки / О.М.Гріньова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – 2016. с. 99–105.
- 20.Гріньова О.М. Психологічні особливості розвитку ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку / О.М.Гріньова // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Психологія”. – 2018. с. 235–239.
- 21.Доскач С.С. Тренінг формування позиції дорослого у підлітків / С.С. Доскач. – Чернівці: Чернівецький нац. Університет, 2010. – 96 с.
- 22.Дружиніна І.А. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. 21 с.
- 23.Довгань О. Специфіка кризи особистості у юнацькому віці // Психологія і суспільство. –2014. №2.
- 24.Еріксон А., Пул Р. Шлях до вершин. Наукові поради про те, як досягнути професіоналізму. – К. : Наш формат, 2018. – 304 с.
- 25.Зазимко О.В. Психологічні можливості самопроекування особистості в юнацькому віці / О.В. Зазимко // Актуальні проблеми психології . – 2014. С. 83–97.
- 26.Іващенко А.І. Етапи професійного розвитку майбутнього психолога. /А. І. Іващенко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки. – 2015. – С. 135-142.
- 27.Іващенко А.І. Наукові підходи до вивчення проблеми саморозвитку як психологічного феномена. / А.І. Іващенко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені

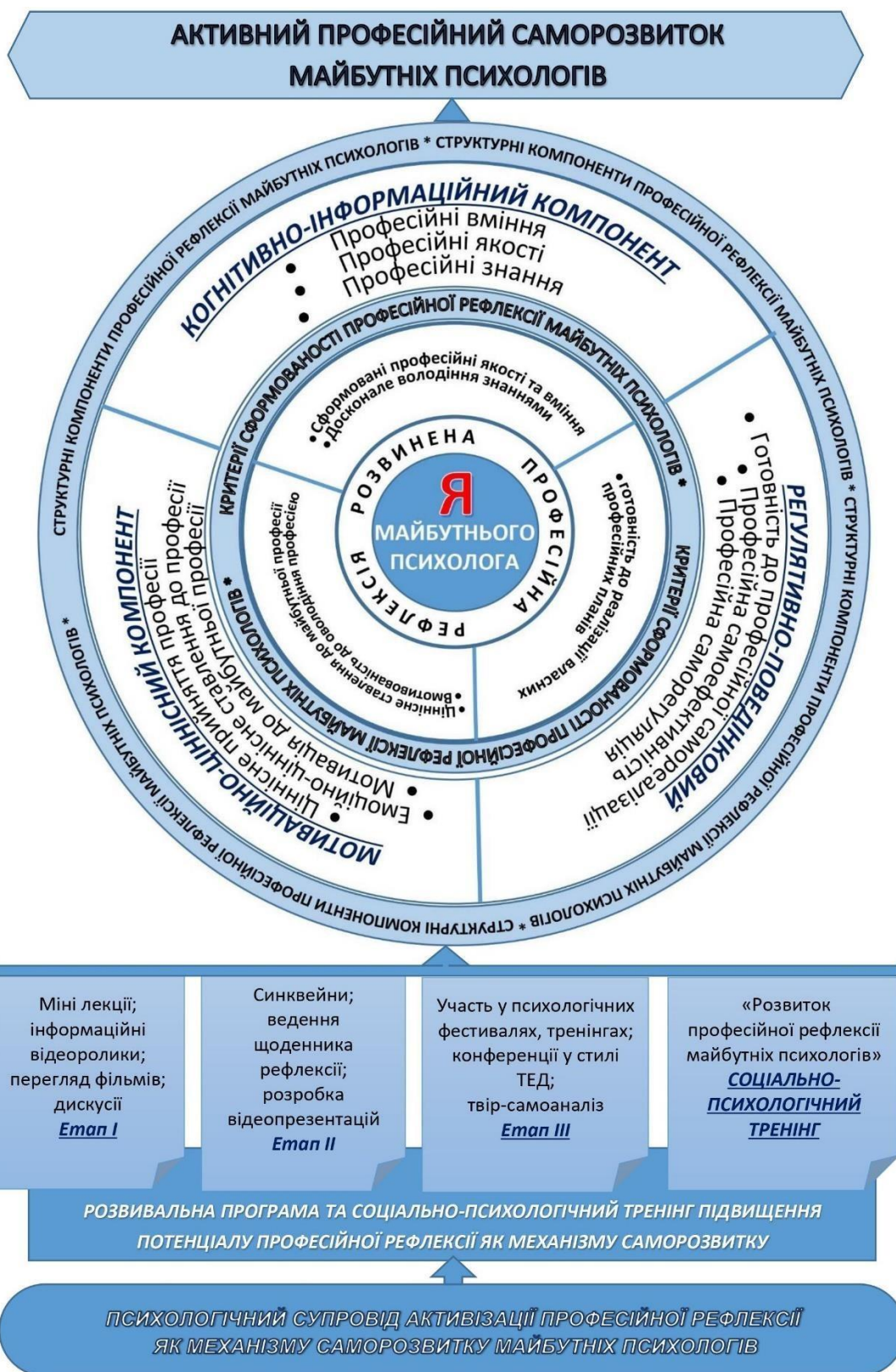
- Григорія Сковороди»: зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 217-223.
28. Іващенко А.І. Особливості апробації методики «Оцінна карта самоаналізу та самооцінки професійних умінь майбутніх психологів» / А.І. Іващенко // «Теорія і практика сучасної психології» зб. наук. праць. – Київ, 2018. С. 17-23.
29. Іващенко А.І. Особливості впливу арт-терапії на розвиток професійної рефлексії майбутніх психологів / А.І. Іващенко // Інноваційні арттерапевтичні технології: збірник статей I Всеукр. Наук. Інтернет-конф., 12 березня 2019 р., м. Переяслав-Хмельницький, 2019. 160 с.
30. Калюжна Ю.І. Особливості розвитку мотивації вибору професії у підлітків / Ю. І. Калюжна // Психологія і особистість. – 2015. – № 1. – С. 71.
31. Комар Т.В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків. Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07; Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К. 2013. 18 с.
32. Курганов Р. І., Т. В. Селюкова, «Рефлексія та рефлексивність як психологічні феномени. Особливості видів та типів рефлексії курсантів НУЦЗУ», Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання, на міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової, МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук України; Консультат. місія Європейського Союзу в Україні, Харків, 2017, с. 181–183.
33. Литвиненко С.А., Ямницький В.М. Формування рефлексивної компетентності у професійній підготовці майбутніх психологів. Наука і освіта. 2014. с. 115-119.
34. Лучина Т. Формування емоційної культури підлітків // Шкільний світ. – 2016. № 43. с. 6-7.

- 35.Максименко С.Д. Методологічний аналіз прогнозування та внутрішні лінії розвитку особистості / С.Д.Максименко // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка за ред. С.Д.Максименка. – 2011. с. 3–16.
- 36.Максименко С.Д. Особливості прогнозування внутрішніх ліній психічного здоров'я особистості / С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології. – 2013. с. 4–14.
- 37.Марусинець М. М., «Рефлексивна парадигма в координатах модернізації підготовки психологів», [Електронний ресурс]. Наука і освіта, № 10, с. 82–87, 2016. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2016_10_16
- 38.Максименко С.Д. Прогнозування психічного розвитку особистості у генетичній психології / С.Д.Максименко // Актуальні проблеми психології. – 2015. с. 13–23.
- 39.Мирошник О.Г. Концепції педагогічної рефлексії у психологічних дослідженнях. Психологія і особистість. 2016. с. 189–199.
- 40.Сорокіна О.А. Вплив рефлексії на професійне становлення студентів-психологів. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки. 2017. с. 190-194.
- 41.Партенадзе О.В. Дослідження особливостей життєвих перспектив студентів–першокурсників / О.В.Партенадзе // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. – 2012. с. 170–179.
- 42.Пономаренко І. Л. Розвиток рефлексивності у підлітків з відхиленою поведінкою: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова. О., 2013.
- 43.Павелків Р. В., «Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості», Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць, вип. 8(37), 2019. с. 84-98.

44. Просандеєва Л.Є. Структура та механізми розвитку самоцінності особистості у період дорослішання / Л.Є.Просандеєва // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Психологічні науки. – 2013. с. 263–267.
45. Пеньковська Н.М. Становлення рефлексивної свідомості у підлітковому віці // Наукові записки ін-ту психології ім. Г.С. Костюка. – 2016. 133-146 с.
46. Ставицька С.О. Теоретичний аналіз проблеми механізмів розвитку духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці / С.О.Ставицька // Проблеми сучасної психології. – 2014. с. 630–645.
47. Свіденська Г. М. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи. К., 2018.
48. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: Посібник. – К.: Академвидав, 2013. 504 с.
49. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навчальний посібник. Видавнича фірма «Відродження», 2011. 287 с.
50. Хілько С. О., «Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць, вип. 15(28), 2015. 254-263 с.
51. Хілько С. О., «Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів», дис. канд. наук. Київ, Україна, 2018, 279 с.
52. Чмут Т.К., Чайка Г.Л. Етика ділового спілкування: Навч. посіб. – 3-те вид., стер. 2013. 223с.
53. Шевченко Н.Ф. Особливості трансформаційних змін у смисловій сфері фахівців на початковому етапі професіоналізації / Н.Ф.Шевченко // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди. – 2015. с. 346–354.
54. Шапар В. Б., Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків, Україна: Прапор, 2007, 640 с.

55. Шевцова О.М. Розвиток аутопсихологічної компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери засобами акмеологічних технологій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2018. с. 114–119.
56. Osin E. N. Self-determination and Well-being [Elektronnyy course] / E. N. Osin, I. Boniwell // Poster presented at the 2010 Self-Determination Theory Conference. – Ghent, Belgium, 2010. – Retrieved from: <http://www.selfdeterminationtheory.org/SDT/conference/2010/SDTConf2010Program.pdf>.
57. Rogers C. Freedom to learn for the 80's. – Columbus – Toronto – London – Sydney: Ch. E. Merrill Publ. Company, A Bell & Howell Company, 1983.
58. Sinkveyn [Cinquain] Vikipediya, svobodnaya entsiklopediya - Wikipedia, the free encyclopedia, last modified 04 January 2015. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/СМНКВєМН>

Психологічний супровід активізації професійної рефлексії як механізму
саморозвитку майбутніх психологів